

Mütareke Dönemi’nde “Anadolu Cemiyet-i Fesâdiyesi” Meselesi

*Orkun CANBEK**

Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, Kocaeli

E-Mail: orkuncenbek@gtu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-5062-5234

Sebile YILDIZ AYBAK

Dr., Arşivci, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara

E-Mail: sebiyildiz60@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7339-4317

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 13.12.2024 Kabul Tarihi / Accepted: 21.04.2025

ÖZ

CANBEK, Orkun; YILDIZ AYBAK, Sebile, **Mütareke Dönemi’nde “Anadolu Cemiyet-i Fesâdiyesi” Meselesi**, CTAD, Yıl 21, Sayı 43 (Güz 2025), s. 859-891.

Bu çalışmanın amacı, arşiv belgelerinin ışığında, Anadolu’da Millî Mücadele’nin başlamasından sonra ortaya çıkan, Millî Mücadele’yi sonlandırmak amacıyla cemiyet olma yolunda ilerleyen ve “Bahçevan Köşkü Cemiyeti” veya “Anadolu Cemiyeti” olarak adlandırılan bir hareketin incelenmesidir. Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı hükûmetlerinin işgallere karşı sessiz kalması, Anadolu’da başlayan Millî Mücadele’yi destekleyen cemiyetlerin yanında İstanbul hükûmetleri ile İtilaf Devletleri’nin

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author.

çıkarlarını savunan gizli cemiyetlerin oluşmasına da yol açmıştır. İstanbul hükûmetinin faaliyetlerini destekleyen cemiyetlerden biri de Anadolu Cemiyeti'dir. Arşiv belgeleri ve İstiklal Mahkemesi tutanaklarından Anadolu Cemiyeti'nin İstanbul'da Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi liderliğinde kurulduğu ve Merzifon, Havza ve Samsun bölgelerinde faaliyete geçmek için çalışmalar yaptığı görülmüştür. Samsun bölgesinde ayaklanma çıkartma, Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenleme ve Meclis'i ortadan kaldırma gibi ciddi planları olan bu cemiyet henüz faaliyet aşamasına geçmeden yapılan soruşturmalar neticesinde ortaya çıkartılmıştır. Anadolu Cemiyeti ile ilgili yargılama tutanaklarının ilk kez kullanıldığı bu çalışma, Millî Mücadele Dönemi'nde faaliyet gösteren zararlı cemiyetlere ilişkin literatüre önemli bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Cemiyeti, Cemiyet-i Fesâdiye, İsmail Hami (Danışmend), Mütareke Dönemi.

ABSTRACT

CANBEK, Orkun; YILDIZ AYBAK, Sebile, **“Anatolian Society of Corruption” Case during the Armistice Period**, CTAD, Year 21, Issue 43 (Fall 2025), pp. 859-891.

This study aims to examine, in the light of archival documents, a movement called the “Bahçevan Köşkü Society” or the “Anatolian Society”, which emerged after the start of the Turkish National Struggle in Anatolia and progressed towards becoming a society with the aim of ending the National Struggle. The silence of the Ottoman governments against the occupation after the Armistice of Mudros led to the formation of secret societies that defended the interests of the Istanbul governments and the Allied Powers, as well as societies that supported the War of Independence that began in Anatolia. One of the societies that supported the activities of the government is the Anatolian Society. From the archival documents and the minutes of the Independence Court, it is seen that the Anatolian Society was founded in Istanbul under the leadership of Sheikh-ul Islam Mustafa Sabri Efendi and that it was making efforts to become active in the regions of Merzifon, Havza and Samsun. This society, which had serious plans such as starting an uprising in the Samsun region, assassinating Mustafa Kemal Pasha and eliminating the Parliament, was revealed as a result of investigations conducted before it could even enter the operational phase. This article, which marks the first academic use of court proceedings related to the Anatolian Society, aims to offer a significant contribution to the literature of oppositional groups involved in the Turkish National Struggle.

Keywords: Anatolian Society, Society of Corruption, İsmail Hami (Danışmend), Armistice Period.

Giriş

Mondros Mütarekesi sonrasında yaşanan işgallere karşı Osmanlı hükümetlerinin sessiz kalması, Anadolu'da örgütlenmenin yolunu açmıştır. Bu örgütlenmenin askeri kanadını Kuva-yı Milliye oluştururken, siyasi nitelikli mücadele ise Müdafaa-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu cemiyetler halkın direnişe katılması ve işgallerin haksızlığının kamuoyuna duyurulması adına önemli çalışmalar yürütmüşlerdir. Mütareke sonrasında ilk olarak bölgesel nitelikli başlayan mukavemet hareketleri, özellikle İzmir'in işgal edilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Müfettişi göreviyle Anadolu'ya geçmesi sonrasında topyekûn bir mücadeleye doğru evrilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, kendisi gibi ülkenin kurtuluşu için işgallere karşı mücadele edilmesini düşünen sivil ve askeri bürokratların yardımlarıyla Anadolu'da teşkilatlanma çalışmalarına girişmiştir. Erzurum ve Sivas Kongreleriyle teşkilatlanma çalışmalarına halkın da katılımı sağlanarak, kısa süre içerisinde Anadolu'daki askeri birlikler ve mülkî idareler kontrol altına alınmış, Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra ise mücadelenin topyekûn yürütülebilmesi adına daha etkili çalışmalar yapılabilmektedir.

Mütareke dönemi içerisinde işgallere karşı mukavemet göstermeyen, İtilaf Devletleri ve İstanbul hükümetlerinin teşvikleriyle kurulmuş ve onların çıkarlarına hizmet eden cemiyetler de ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönemde İngiliz Muhipleri, Teali İslam ve İla-yı Vatan Cemiyetleri gibi resmi olarak kurulmuş birçok cemiyet olduğu gibi Tarikat-ı Salahiye Cemiyeti gibi gizli bir şekilde örgütlenen ve amaçları Ankara Hükümetini devirerek Millî Mücadeleyi sona erdirmek olan cemiyetler de faaliyet göstermişlerdir.¹ Bu cemiyetler Millî Mücadele yanlıları tarafından “cemiyet-i fesâdiye” veya “cemiyet-i hafiyе” olarak adlandırılmışlardır. Cemiyet-i fesâdiye, gizli siyasal amaçlarla bir araya gelen insan topluluklarını ifade etmektedir. Mütareke döneminde cemiyet-i fesâdiye olarak nitelendirilen cemiyetlerden birisi de “*Anadolu Cemiyeti*”dir. Anadolu Cemiyeti, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi² riyasetinde, 1920 yılı içerisinde ortaya çıkmış Ankara Hükümeti karşısı bir cemiyettir.³ Cemiyet üyelerinin toplantılarını Yıldız'da Bahçevan Köşkü'nde düzenlemesi nedeniyle Anadolu

¹ Sebile Yıldız Aybak, *Millî Mücadele'ye Mubalif Bir Cemiyet: Tarikat-i Salahiye Cemiyeti ve Distolcular (1920 – 1925)*, Efe Akademi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2024.

² Hakkında bilgi için bk. Şaduman Halıcı, *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, Cumhuriyet Kitapları, 1. Baskı, İstanbul, 2021.

³ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM)*, *Ankara İstiklal Mahkemesi* (IM_T3), Kutu (K): 046, Dosya (D): 091-3, Gömlek (G): 036, Sayfa: 0008; TBMM, IM_T3_K046_D091-3_G036_0009.

basınında “Bahçevan Köşkü Cemiyeti”⁴ olarak da adlandırılmıştır.⁵ Yine bu dönemde “Anadolular Cemiyeti” namında bir başka cemiyet daha bulunmaktadır.⁶ Anadolular Cemiyeti, 1921 yılında Sivas eşrafından Halit Bey ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. Cemiyet kurulduktan sonra hükümete iki kez resmi başvuruda bulunmuş ancak cemiyetin nizamnamesinde hükümet işlerine müdahale eden maddeler yer aldığı gerekçesiyle talepleri Meclis-i Vükelâ tarafından reddedilmiştir.⁷

Mütareke yıllarında Ankara Hükümeti, İstanbul’da Anadolu aleyhinde faaliyet gösteren cemiyetler hakkında bilgi toplamak için yoğun bir çalışma yürütmüştür. Bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti Konsolosu olan Mehmet Haşim Bey,⁸ Ankara adına İstanbul’da ajanlık faaliyetleri yürüten bir isimdir. Kendisini İstanbul Hükümeti yanlısı göstererek önemli bilgilere ulaşma fırsatı yakalamıştır. Haşim Bey’in İstanbul’da iyi ilişkiler kurduğu isimlerden birisi İlâ-yı Vatan Cemiyeti Reisi Yahya Adnan Paşa’dır.⁹ Haşim Bey, Yahya Adnan Paşa’dan İstanbul’da Anadolu aleyhine faaliyet gösteren gruplar hakkında aldığı bir raporu M.M. Grubu’na teslim etmiştir. Bu raporda Yahya Adnan Paşa, Osmanlı hükümetinin resmi dernek olarak çalışmasına izin vermediği cemiyetin adının Anadolu Cemiyeti olduğunu belirtmiştir.¹⁰ Halbuki cemiyetin resmi nizamnamesinde adı Anadolulular Cemiyeti olarak geçmektedir.¹¹ Bu rapor nedeniyle birçok akademik çalışmada Sivas eşrafından Halit Bey tarafından

⁴ Bahçevan Köşkü için bk. Deniz Türker, *Ottoman Victoriana: Nineteenth-Century Sultans and the Making of a Palace, 1795-1909*, Doktora Tezi, Harvard University, Graduate School of Arts & Sciences, s. 178.

⁵ “Yıldız’da Bahçevan Köşkü Cemiyet-i Hafiyesi”, *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Mart 1921, s. 1.

⁶ Asaf Özkan, “Millî Mücadele’nin Sonlarına Doğru İşbirlikçi İki Örgüt: Anadolulular Cemiyeti ve Anadolu-Osmanlı İhtilal Komitesi”, *Atatürk Dergisi*, Cilt 5, Sayı 4, 2007, s. 163-184.

⁷ Özkan, agm., s. 164-165.

⁸ Mehmet Haşim Bey, 1920-1925 yılları arasında Azerbaycan Milli Hükümeti tarafından İstanbul Konsoloslugu’na atanmıştır. Azerbaycan’ın Sovyetlerin egemenliğine girmesinden sonra da Bakü’ye bağlı olmaksızın bir süre bu vazifesini sürdürmüştür. Bu arada İstanbul’da gizli faaliyet gösteren ve Ankara bağlantılı gruplarla temas kurarak Ankara Hükümeti lehine faaliyetlerde bulunmuştur; bk. Bilal N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, I. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınları, 1996, s.389.

⁹ İsmail Özer, “Mütareke Döneminde Faaliyet Gösteren Kuva-yı Milliye’ye Muhalif İngilizlere Muhib Cemiyetlerden İlâ-yı Vatan Cemiyeti”, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 29, 2020, s. 458.

¹⁰ T. C. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), Kutu (K): 59, Gömlek (G): 33, Belge (B): 33001, 10 Eylül 1921.

¹¹ T.C. Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH), Kutu (K): 1178, Gömlek (G): 40, Belge (B): 1, 1921.

kurulan cemiyetin adı Anadolu Cemiyeti olarak geçmektedir.¹² Cemiyetin resmi nizamnamesine ek olarak M.M. Grubu'nun hazırladığı istihbarat raporları da incelendiğinde, Anadolu ve Anadolu Cemiyyetlerinin iki ayrı teşekkül olarak faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.¹³

Bu çalışmada Anadolu veya Bahçevan Köşkü Cemiyeti olarak adlandırılan cemiyetin bir ihbar sonucunda ortaya çıkartılması ve cemiyet üyelerinin Amasya İstiklal Mahkemesi ve Amasya Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanması konusu işlenecektir. Anadolu Cemiyeti'nin Mütareke döneminde kurulan gizli cemiyetlerden önemli bir farkı bulunmaktadır. Bu cemiyetin henüz teşkilatlanma aşamasındayken ortaya çıkartılması dolayısıyla bir nizamnamesi, resmi ruhsat başvurusu ve geniş bir faaliyet alanı yoktur. Bu yüzden Anadolu Cemiyeti ile ilgili literatürde önemli bir bilgi yer almamaktadır. Cemiyetin kuruluş aşamasında planladığı faaliyetleri ortaya çıkartmak için TBMM Arşivi'nden, daha önce yayınlanmamış yargılama tutanaklarından, Amasya Divan-ı Harb-ı Örfi Riyaseti, Samsun Mutasarrıflığı, Amasya İstiklal Mahkemesi, Fırka Kumandanlıkları ve Müdafaa-i Milliye Vekaleti arasında yapılan yazışmalardan yararlanılmıştır. Çalışmanın bu özelliği nedeniyle Millî Mücadele tarihi literatürüne önemli bir katkı yapması beklenmektedir.

“Anadolu Cemiyet-i Fesâdiyesi” Meselesinin Ortaya Çıkışı

Anadolu Cemiyeti meselesi, 1920 yılının ekim ayında, 5. ve 15. Fırkalara gelen bir ihbar neticesinde ortaya çıkmıştır. 15. Fırka komutanı Şefik Avni (Özüdoğru) Bey, ihbar üzerine ayrıntılı bir rapor hazırlayarak, cemiyetin faaliyetlerine ve amaçlarına ilişkin edindiği bilgileri, 1 Kasım 1920 tarihinde

¹² Criss, eserinde Yahya Adnan Paşa'nın yazısına dayanarak cemiyetin adını Anadolu Cemiyeti olarak vermiştir. Ayrıca eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'i de cemiyetin reislerinden biri olarak göstermektedir; bk. Bilge Criss, *İşgal Altında*, İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 194; Tarık Zafer Tunaya eserinde Yahya Adnan Paşa'nın belirttiği cemiyetin Anadolu Cemiyyeti olabileceğini söylemiştir. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Mütareke Dönemi*, Cilt II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 520; ATASE Arşivinde Anadolu Cemiyyeti'nin nizamnamesinin yer aldığı dosyadaki başka bir belgede “*Anadolu Cemiyeti*” başlığı altında cemiyet üyelerinin isimleri yer almaktadır. Bu durum da iki cemiyetin aynı cemiyet olduğunun düşünülmesine neden olmuştur. Ancak yukarıda belirtildiği gibi üye isimleri ve faaliyetleri karşılaştırıldığında iki cemiyet birbirinden ayrı cemiyetlerdir. Söz konusu belgeler aynı dosya içerisine sehven konulmuş olmalıdır.

¹³ M.M. Grubu'nun hazırladığı istihbarat raporunda cemiyetin üyelerinin isimleri şu şekilde belirtilmiştir: Sivas eşrafından Osman Paşa zade Halid Bey, Halıcızade Hacı Mehmed Ali Bey, Trabzon eşrafından Derviş Kaptanzade Necati Bey, Hendek eşrafından Gürcü Süleyman Bey; bk. *ATASE, İSH*, K: 1481, G: 29, B: 1, 28 Ağustos 1921. Başka bir istihbarat raporunda ise Topçu Binbaşı Çopur Hakkı ve Bolulu Mehmet Bey'in de isimleri geçmektedir, bk. *ATASE, İSH*, K: 1481, G: 119, B: 1, 10 Ağustos 1921.

Müdafaa-i Milliye Vekaletine bildirmiştir.¹⁴ Şefik Avni Bey, İstanbul'da Tevfik Paşa¹⁵ hükümetini devirmek üzere “*Anadolu Cemiyeti*” namında bir cemiyetin ortaya çıktığını, “*reis-i hakiki*”sinin Mustafa Sabri Efendi, “*reis-i zahiri*”sinin de İzmit Valiliği’ne tayin edilmiş olan, Merzifonlu Kâmil Bey’in oğlu Sami Bey olduğunu belirtmiştir. Cemiyetin yeni teşkil edilen Tevfik Paşa hükümetini devirdikten sonra Konyalı Zeynelabidin Efendi Sadrazamlığında bir “*tenkil kabinesi*” vücuda getirmeyi amaçladığını söylemiştir. Cemiyet üyelerinin özellikle Canık Sancağı ve çevresinde örgütlendiklerini, en faal azasının da Nemlizade Selim Efendi olduğunu, cemiyet üyelerinin sarayla yakın ilişkilerde bulunarak, ceyb-i hümayundan¹⁶ yemek yediklerini ve asıl amaçlarının harekât-ı millîyeyi söndürmek olduğunu vurgulamıştır.

Şefik Avni Bey, cemiyetin amaçlarına ulaşmak için izleyeceği yola ilişkin bilgileri de yazısında paylaşmıştır. Buna göre; Samsun ve çevresinde yaşayan gayrimüslimler, Çerkesler, Gürcüler ve kendilerine yardım edecek Türklerle birlikte bir isyan çıkartılacak, isyan neticesinde bölgeye dört Yunan taburunun sevk edilmesi sağlanacak, Amasya, Merzifon ve Samsun’da bulunan üyelerin girişimleriyle Amasya’daki 5. Fırka Komutanı Cemil Cahit (Toydemir) ve Samsun’daki 15. Fırka Komutanı Şefik Avni Beyler öldürülecek, böylece bölgedeki Türk birlikleri kontrol altına alınmış olacaktır. Belirtilen işlerin gerçekleşebilmesi için Yunan taburunun ihracından önce Alaçamlı Çerkes Yüzbaşı Şevket Bey bölgeye gelerek Çerkesleri ayaklandırmak için çalışacak ve ihraç anında geri mıntıkada ayaklanma çıkartmak için de Çorum Mevlevi Seyhi Hüsamettin Efendi, Havza ve Köprü mıntıklarında fetva dağıtacaktır. Yazıda, Samsun ve çevresinin ele geçirilmesinden sonra ikinci aşamanın Mustafa Kemal Paşa’ya suikast yapmak olduğu belirtilmiştir.

Şefik Avni Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya yapılması planlanan suikast için İhtiyat Zabitan Cemiyeti müessisi Süreyya Fahri Bey’in bir ekip kurduğunu ve bu ekibin İnebolu üzerinden Ankara’ya gelerek, Yozgat Meclis-i Umumi

¹⁴ TBMM, IM_T3_K046_D091-3_G036_0008-0009.

¹⁵ Cemiyet ilk kurulduğu dönemde Sadrazam Damat Ferit Paşa’dır. Yargılama tutanaklarından cemiyetin ilk olarak Damat Ferit Paşa’yı devirerek yerine Konyalı Zeynelabidin Efendi Sadrazamlığında bir kabine kurmayı amaçladığı, 17 Ekim 1920 tarihinde Damat Ferit Paşa’nın istifa etmesi ve yerine Tevfik Paşa hükümetinin kurulması üzerine ise Tevfik Paşa kabinesini devirmek için faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır; bk. TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0022.

¹⁶ Kaynaklarda “ceyb-i hümayun akçesi, cep akçesi, ceyb-i hümayun harçlığı, aylık-ı ceyb-i hümayun, ceyb-i hümayun dairesi” gibi değişik şekillerde geçmekte olup padişaha ait gelirleri ve bunlardan yaptığı harcamaları ifade etmektedir; bk. Halil Sahillioğlu, “Ceyb-i Hümayun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ceyb-i-humayun> (Erişim Tarihi: 26 Nisan 2025).

azalarından Celal Efendi'nin evinde kalmasını planladıklarını belirtmiştir.¹⁷ Ekibin İnebolu'dan Ankara'ya gelişinde bir problem yaşanması ihtimaline karşı ikinci bir plan yapıldığını ve bunun için İzmir üzerinden Yunan işgal bölgesinden ilerleyerek Ankara'ya ulaşılmasının amaçlandığını, suikastçıların bunun için gerekli olan Yunan pasaportlarına sahip olduklarını, tekmil vesikalarını ayakkabılarının tabanına gizlediklerini, cemiyet üyeleri arasındaki muharebenin de şemsiye saplarına gizlenen evraklarla gerçekleştiğini ifade etmiştir. Şefik Avni Bey tüm bu faaliyetlerin engellenmesi için 5. Fırka Komutanı Cemil Cahit Bey'in bilgilendirildiğini de söylemiştir. Şefik Avni Bey, tenkil kabinesinin işbaşına gelmesinden sonra yapacakları ilk işin, Kuva-yı Milliye rüesası arasına nifak sokmak adına, Kazım Karabekir Paşa'yı "*Anadolu Islahat Müfettişi*" olarak tayin etmek ve bunu tüm gazeteler aracılığıyla duyurmak olduğunu açıklamıştır.¹⁸

Şefik Avni Bey yazısının sonunda, cemiyet üyelerinin Anadolu'daki askerî birliklerin mevcut durumları hakkında sistematik bir araştırma yürüttüklerini ifade etmiştir. Bu kapsamda, Kırşehir'de mutasarrıflık vekâleti görevinde bulunan Şakir Bey'in, üç yüz lira karşılığında askerî birliklerin güncel durumu hakkındaki bilgileri İngilizlere sızdırdığından bahsetmektedir. Yazıda özellikle üzerinde durulması gereken önemli husus, 3. Kolordu Komutanı Selahaddin Bey'in cemiyet içerisindeki algısıdır. Şefik Avni Bey'in anlatımına göre, kendisine bilgi veren kişi, cemiyet toplantılarında Selahaddin Bey'in adının anıldığı sırada, üyelerin bu komutanın zorunlu koşullar nedeniyle Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer aldığını düşündüklerini aktarmıştır.¹⁹ Ayrıca, olası bir isyan durumunda Selahaddin Bey'in saf değiştirmesinin kolay olacağı, hatta kendisine Mirliva (tuğgeneral) rütbesi teklif edilirse cemiyetle iş birliği yapacağından neredeyse emin olduğu belirtilmiştir. Bu ifadeler, cemiyet üyelerinin yalnızca yerel halkı değil, düzenli ordunun üst kademelerini de kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirme gayreti içinde olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Şefik Avni Bey kendisine gelen ihbar neticesinde Anadolu Cemiyeti'nin faaliyetlerinin araştırılması ve cemiyet üyelerinin yakalanması için girişimlerine

¹⁷ Şefik Bey'in söz konusu telgrafında Yozgat Meclis-i Umumi azasının ismi geçmemektedir. Ancak Amasya İstiklal Mahkemesi'nde yapılan yargılama sırasında Sinan Efendi bu ismin Celal Efendi olduğunu belirtmektedir, bk. TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0019.

¹⁸ Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından, Anadolu'da asayiş güven ve istikrarın yeniden sağlanması amacıyla 28 Nisan 1920'de "*Anadolu Islahatı Fevkalâde Umum Müfettişliği*" kurulmuş ve Müşir Zeki Paşa da müfettiş olarak atanmıştır. Belgede kastedilen müfettişlik bu olmalıdır.

¹⁹ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0025.

başlamış ve bu doğrultuda, 5. Fırka Komutanı Cemil Cahit Bey'e gönderdiği yazıda, cemiyet mensuplarından Bayburtlu Sinan Efendi'nin iki gün içinde Merzifon'a geleceğini bildirmiş; söz konusu şahsın yakalanmasını ve bir suçlu gibi sorgulanmasını istemiştir.²⁰ Sinan Efendi'nin ifadesinin alınmasından sonra cemiyet ile ilgili soruşturma genişletilmiş, cemiyet üyesi oldukları veya cemiyete yardım ettikleri iddiasıyla Samsun, Havza, Ladik ve Merzifon bölgesinden birçok kişi tutuklanmış ve 1920 yılının kasım ayından itibaren Amasya İstiklal Mahkemesi²¹ tarafından yargılanmaya başlanmışlardır.²² Yargılama sırasında cemiyetin Merzifon ve çevresinde örgütlenmesinde, Sivas Kongresine İstanbul delegesi olarak katılmış ve kongrenin Divan-ı Riyâset Kâtipliği'ne seçilmiş olan İsmail Hami (Danişmend) Bey'in etkili olduğu, İsmail Hami Bey'in ağabeyi Sami Bey'in ise İstanbul örgütlenmesinde yer aldığı iddia edilmiştir.

Cemiyetin amaçları, planladığı faaliyetler ve ilişkide olduğu önemli kişiler dönemin basınının da ilgisini çekmiştir. *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi Amasya İstiklal Mahkemesi'nde yürütülen dava ile ilgili birçok haber yapmış ve okuyucularını cemiyetin amaçları hakkında bilgilendirmiştir. Gazetenin 17 Mart 1921 tarihli nüshasında yer alan bir haberde, cemiyet üyelerinin Yıldız'da Bahçevan Köşkü'nde toplantı yaptıkları, Sami Bey'in riyasetinde yapılacak suikastların belirlendiği ve cemiyetin sarayla birlikte İngilizler ve Yunanlarla da ilişkide olduğu belirtilmiştir.²³ Gazetenin başka bir haberinde ise vaktiyle *Memleket* gazetesini çıkartan İsmail Hami (Danişmend) Bey'in evvela fedakâr görünerek Sivas Kongresi'ne katıldığı daha sonra ise Merzifon, Havza, Samsun cihetlerinde cemiyet-i hafîye tertibiyle karışıklık çıkarmaya başladığı ifade edilmiştir.²⁴ 21 Mart 1921 tarihli nüshada Yıldız'da yapılan toplantı sırasında Sami Bey'in Merzifon civarında bir alayın ellerinde olduğunu ve Samsun'a asker çıkartmak için gecikilmemesi gerektiğini söylediği ifade edilmiştir.²⁵

Anadolu Cemiyeti ile ilgili yargılama 1921 yılının şubat ayına kadar devam etmiştir. Ancak bu sırada TBMM'nin 17 Şubat 1921 tarihli ve 97 numaralı kararı

²⁰ TBMM, IM_T3_K046_D091-3_G036_0008-0009.

²¹ Bu mahkemenin asıl adı Sivas İstiklal Mahkemesidir. Sorumluluk sahası Sivas, Tokat, Amasya, Ordu ve Samsun olarak belirtilmiştir. Ancak yargılamaların genellikle Amasya'da yapılmasından dolayı resmi evraklarda dahi adı Amasya İstiklal Mahkemesi olarak geçmektedir, bk. Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, Birinci Baskı, Ankara, Eylül 1975, s. 125.

²² TBMM, IM_T3_K046_D091-3_G035_0006.

²³ "Yıldız'da Bahçevan Köşkü Cemiyet-i Hafîyesi", *Hakimiyet-i Milliye*, 17 Mart 1921, s. 1.

²⁴ "Yıldız'da Bahçevan Köşkü Cemiyet-i Hafîyesi (2)", *Hakimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1921, s. 1.

²⁵ "Yine Yıldız Yine İhanet Ocağı", *Hakimiyet-i Milliye*, 21 Mart 1921, s. 1.

gereğince Amasya İstiklal Mahkemesi'nin faaliyetine son verilmiştir.²⁶ Bu nedenle Anadolu Cemiyet-i Fesâdiyesi davası, Ankara İstiklal Mahkemesi'ne intikal etmiştir. Ankara İstiklal Mahkemesi ise 5 Nisan 1921 tarihinde verdiği kararda, Anadolu Cemiyeti yargılamasının, mahkemenin mıntıkası haricinde gelişen bir davanın devam-ı muhakemesi olduğu, bunun da kanuni bir durum olmadığını belirterek davayı iade etmiştir.²⁷ Böylece cemiyet üyelerinin yargılanmaları Amasya'da kurulan Divan-ı Harb-i Örfî'ye devredilmiştir. Divan-ı Harb-i Örfî'de yapılan yargılamalar ise 27 Temmuz 1921'de nihai kararın açıklanmasıyla tamamlanabilmiştir.²⁸

Amasya İstiklal Mahkemesi ve Divan-ı Harb-i Örfî'de yapılan yargılamalarda İsmail Hami ve Sami Beyler gıyaben yargılanmışlardır. İsmail Hami Bey, Sivas Kongresi'ne katıldıktan sonra Merzifon'a gitmiş ve beş ay süreyle Merzifon'da ikamet ettikten sonra İstanbul'a ağabeyi Sami Bey'in yanına geçmiştir. Bir süre İstanbul'da ikamet etmiş, 18 Ekim 1920 tarihinde Barselona Şehbendirliği'ne tayin edilmiş ancak bu görevine gitmemiştir.²⁹ 15 Ekim 1922 tarihinde ise İstanbul'dan ayrılarak Varna tarihiyle Berlin'e gitmiştir.³⁰ Ağabeyi Sami Bey de davanın görüldüğü tarihlerde İstanbul'dadır. Dolayısıyla dava dosyalarında İsmail Hami ve Sami Beylerin ifadeleri yer almamaktadır. Ancak İsmail Hami Bey Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'ye dönmüş ve Paris'te bulunduğu sürede Cumhuriyet aleyhinde, Halifelik lehinde yazılar yazan *Mücadele*³¹ gazetesini çıkarttığı gerekçesiyle “vatana ihanet” suçuyla Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılanmıştır.³² Söz konusu yargılama sırasında kendisine Anadolu Cemiyeti davasıyla ilgili sorular da yöneltilmiş, İsmail Hami Bey de mahkeme heyetinin sorularına ve kendisine yöneltilen iddialara karşı cevaplarını

²⁶ *İstiklal Mahkemeleri*, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, Cilt I, Ankara, 2015, s. 6.

²⁷ *Birinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1920-1922)*, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, Cilt VIII/I, Ankara, 2023, s. 599.

²⁸ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G021_0058.

²⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İradeler Dosya Usulü* (İ..DUİT), Dosya (D): 50, Gömlek (G): 6, Belge (B): 1, 18 Teşrinievvel 1336/18 Ekim 1920.

³⁰ TBMM, IM_T3_K045_D091-1_G009_0002.

³¹ *Mücadele* gazetesi, 1924 yılında Paris'te haftalık ve Türkçe olarak neşredilmiş ve sayfalarında hilafet lehine yazılar yayımlamıştır. 25 Ağustos 1924 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla ülkeye sokulması yasaklanmıştır, bk. İbrahim Ethem Atnur, “İcra Vekilleri Heyeti Kararlarıyla Türkiye'ye Girişi Yasaklanan Gazeteler (1923-1928)”, *Atatürk Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3, 2005, s. 31.

³² Erkan Cevizliler, “Sivas Kongresi Divan-ı Riyaset Kâtibi İsmail Hami (Dânişmend)” *Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, 2003, s. 214.

vermiştir. Nitekim çalışmada Anadolu Cemiyeti ile ilgili her iki yargılama da incelenerek birlikte değerlendirilmiştir.

Amasya İstiklal Mahkemesi'nde Görülen Yargılamalar

Bayburtlu Sinan Efendi'nin ifadesi doğrultusunda, 5. ve 15. Fırkalar tarafından başlatılan soruşturma neticesinde tutuklanan şahıslar, Amasya İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilmiş ve 22 Kasım 1920 tarihi itibarıyla cemiyet hakkındaki yargılama başlamıştır.³³ Sinan Efendi yargılama sırasında verdiği ifadede, seferberlik sırasında Avni Paşa'nın mahiyetinde Lazistan Cephesi'nde görev aldığını, daha sonra hastalığı nedeniyle bir süre Giresun ve Samsun hastanelerinde kaldığını, son olarak Merzifon Şifa Yurdu İnzibat Zabıt Vekaletine tayin edildiğini ve Mütareke'nin imzalanmasından sonra terhis olarak Merzifon'da yaşamaya başladığını belirtmiştir. Sinan Efendi, Sivas Kongresi'nden gelen İsmail Hami Bey'le ilk defa burada tanıştığını, kendisine herkesin hürmet ve muhabbet beslediğini, kısa bir süre sonra ikisinin sürekli görüşmeye başladıklarını ifade etmiştir. Aradan uzun bir süre geçtikten sonra İsmail Hami Bey'in kendisine Bitlis'e vali olarak atandığını söyleyerek, kendisiyle gelip gelmeyeceğini sorduğunu, kendisinin de kabul ettiğini, başka bir görüşme sırasında ise gidecekleri yerle ilgili kimseye bir şey söylemeyeceğine yemin ettiği bir vesikayı kendisine imza ettirdiğini, ancak Şerif oğlu Emin Efendi'nin İstanbul'dan Hami Bey'e bir mektup getirmesinden sonra işlerin değişmeye başladığını belirtmiştir.³⁴

Sinan Efendi, Hami Bey'in ilk günlerde Anadolu hareketi ile ilgili olumlu söylemleri olmasına rağmen daha sonraki tarihlerde Mustafa Kemal Paşa ve hareket hakkındaki söylemlerinin değişmeye başladığını, hatta bir sohbetlerinde *"Ankara'da benim sevdiğilerimden kimse kalmamıştır. Bir Rauf Bey vardı, bir de Ali Fuat Paşa. Onlar da şimdi yoklar. Mustafa Kemal Paşa'nın beni Bitlis'e vali yapmasının nedenini biliyor musun? Beni Kürtlere harcatmaktır zannederim"* dediğini iddia etmiştir.³⁵ Emin Efendi'nin getirdiği mektuptan sonra yaşanan değişiklik içinse, Hami Bey'in kendisine yolculuk için hazırlanmasını söylediğini, ilk günlerde Bitlis'e gideceklerini zannederken daha sonra İstanbul'a gideceklerini anladığını, Hami Bey'i İstanbul'da size karşı bir plan yaparlar diye uyardığını ancak Hami Bey'in, kardeşimden teminat aldım, korkmaya gerek yok dediğini ifade etmiştir.³⁶

³³ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0003.

³⁴ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0004-0005.

³⁵ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0004.

³⁶ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0007-0008.

Sinan Efendi, Hami Bey'le yaptıkları yolculukta yaşananlar hakkında da önemli iddialarda bulunmuştur. Buna göre, Sinan ve Hami Beyler yanlarında Emin Efendi olduğu halde önce Havza'ya oradan da Samsun'a gitmişlerdir. Samsun'da Hami Bey birkaç kişiyle görüşmüş ve İstanbul'a yolculuk yapmak için gerekli izni almıştır. Ancak Hami Bey'in bir türlü yapacakları faaliyet hakkında Sinan Efendi'yi bilgilendirmemesi ve yaptığı gizli görüşmeler onu tedirgin etmiş ve durumu 15. Fırka Komutanı Şefik Avni Bey'e açmak üzere yanına gitmesine rağmen cesaret gösterip söyleyememiştir.³⁷ Samsun'da kendilerini İstanbul'a götürecek gemiye bindikten sonra ne yapacakları konusunda bilgi vermesi için Hami Bey'i tekrar sıkıştırdığını, bunun üzerine Emin Efendi'nin İstanbul'a gittiği zaman kendisine bir mektup verdiğini ve bu mektup sayesinde İstanbul ile uyuştuklarını, hazırlık için hükümetin on bin lira vereceğini, daha sonra ise tarafsız bir memlekete sefir olarak tayin edeceklerini söylediğini belirtmiştir.³⁸ Sinan Efendi'nin ifadesinde mektubun içeriği ile ilgili bir bilgi yer almamasına rağmen, Amasya İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan Emin Efendi mektupta yer alan bilgileri mahkeme heyeti ile paylaşmıştır. Emin Efendi'ye göre, Hami Bey kardeşine yazdığı mektupta, kendisinin elinde Sivas Kongresi'nin tutanakları olduğunu, bu evrakları kendisinin zarar ve ziyanın karşılanması ve ilave olarak bir harcırah verilmesi halinde İstanbul'a getirebileceğini belirtmiştir. Emin Efendi bu mektubu Sami Bey'e götürdüğünü ve mektubu okuması üzerine *"eğer hakikat böyle ise dilesin benden ne dilerse, her şey onun içi hazırdr"* dediğini söylemiştir.³⁹

Emin Efendi, Sami Bey'den de kardeşine bir mektup getirdiğini ve bu mektubun içinde İstanbul Polis Müdüriyetinden alınmış bir vesika çıktığını, muhteviyatını sorması üzerine Hami Bey'in, Samsun'a gidip mümkün olursa İstanbul'a gideceğini söylediğini, kendisinin de İstanbul'da sizi tutarlar demesine karşın elimde vesika var, kardeşim de teminat veriyor korkacak bir şeyim yok dediğini belirtmiştir.⁴⁰ Emin Efendi'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre, kendisinin Hami Bey'in mektup işlerini halletmesinden sonra ikisi arasındaki güven artmış ve Hami Bey Samsun ve Merzifon havalisinde yapacakları planı yanlarında Binbaşı Mehmet Ali Bey'in de bulunduğu bir ortamda açıklamıştır.⁴¹

³⁷ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0009.

³⁸ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0011.

³⁹ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0030.

⁴⁰ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0031.

⁴¹ Binbaşı Mehmet Ali Bey, Merzifon Ahz-ı Asker Şubesi'nde görev yaptığı sırada hakkında başlatılan bir soruşturma nedeniyle açığa alınmış ve söz konusu olayların geçtiği tarihlerde Merzifon'da kahvecilik yapmaktadır. Mehmet Ali Bey, Amasya İstiklal Mahkemesi'nde verdiği ifadede İsmail Hami Bey'in Mustafa Kemal Paşa aleyhine konuşmalar yaptığını belirtmiştir. Ancak

Buna göre, Hami veya Sami Bey, İstanbul'dan Samsun'a asker çıkartacaklar, bu sırada daha önce Merzifon'daki alayı otuz beş bin liraya eline almış olan Binbaşı Mehmet Ali Bey komutayı ele geçirecek ve 5. Fırka Komutanı Cemil Cahit Bey'i alayın askerleri vasıtasıyla öldürecekler. Daha sonra Havza Müddei-i Umumi görevinde olan Kâmil Bey, Havza ve çevresindeki Çerkesleri, Havza'da Jandarma görevinde olan Mecit Bey ise Ladik'teki Gürcüleri ayaklandıracaktır. Böylece Samsun ve civarındaki askeri birlikler kontrol altına alınmış olacaktır. Emin Efendi, Hami Bey'in İstanbul'daki cemiyet üyelerine bu planlarını kanıtlarıyla sunmak amacıyla adı geçen isimlerden sadakat pusulası aldığını, yine Mehmet Ali Bey'den de Samsun'dan Amasya'ya kadar olan bölgede yer alan askeri birliklerin top ve cephane miktarlarını, komutan isimlerini ve nerede bulunduklarını ihtiva eden bir sevk'ül ceyş⁴² planını yazılı olarak aldığını belirtmiştir.⁴³

Emin Efendi ifadesinde Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenmesi planlanan suikast için bilgiler de vermiştir. Buna göre Hami Bey, Sinan Efendi ile Mustafa Kemal Paşa'ya yapılacak suikast konusunda on bin liraya anlaşmışlar ve Sinan Efendi'nin İnebolu veya Eskişehir tariki ile Ankara'ya ulaşmasını planlamışlardır.⁴⁴ Emin Efendi, İsmail Hami Bey'in Mustafa Kemal Paşa ve Anadolu hareketi hakkında düşüncelerini Merzifon Ceza Reisi Ömer Efendi'nin de yer aldığı bir sohbet esnasında kendileriyle paylaştığını ve *"Mustafa Kemal Paşa ve hükümetinin seksen milyon sarfıyatı var. Buna mukabil bir milyonu kâğıt ve bir milyonu altın olmak üzere Bolşeviklerden alacaklardır. İane vesaireyi de besap etsek yine elli milyon açıkları vardır. Böyle hükümet mi idare olunur? Bunun süreceği nihayet iki aydır"* dediğini ifade etmiştir.⁴⁵ Emin Efendi, Sinan ve Hami Beylerle yaptıkları İstanbul yolculuğuyla ilgili olarak da Merzifon'dan Havza'ya gittiklerini, burada iki gece kaldıklarını, Hami Bey'in Havza Müddei-i Umumisi Kâmil Bey'den bir sadakat vesikası aldığını daha sonra Samsun'a hareket ettiklerini belirtmiştir.⁴⁶ Samsun'a ulaştıklarında, Hami Bey ile kendisinin vapura binmeleri için gerekli olan

Divan-ı Harbi Örfi'de alınan ifadesinde böyle bir şey söylemediğini sadece Mustafa Kemal Paşa hakkındaki fikirlerinde zamanla değişme olduğunu söylediğini belirtmiştir, bk. *TBMM*, IM_T3_K045_D091-2_G031_0060; IM_T3_K045_D091-2_G021_0021.

⁴² Askeri birlikleri sevk ve idare etme, ordunun kontrolünü sağlama.

⁴³ *TBMM*, IM_T3_K045_D091-2_G031_0032-0033.

⁴⁴ Emin Efendi, Amasya Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi'nde alınan ifadesinde suikast yapılacak kişinin isminin İstiklal Mahkemesi tutanaklarına yanlış yazıldığını, kendisinin Hami ve Sinan Beyler arasında yapılan görüşmede Damat Ferit Paşa'ya bir suikast yapılması planını duyduğunu belirtmiştir, bk. *TBMM*, IM_T3_K045_D091-2_G021_0005.

⁴⁵ *TBMM*, IM_T3_K045_D091-2_G031_0035.

⁴⁶ *TBMM*, IM_T3_K045_D091-2_G031_0034.

vesikalarında sorun çıkması üzerine mutasarrıfın yanına gittiklerini, Hami Bey'in mutasarrıfın mason olduğunu bildiği için kendisinin de mason olduğunu belirten bir işareti mutasarrıfa gösterdiğini ve vesika sorununu hallettiklerini söylemiştir.⁴⁷ Emin Efendi'nin ifadesinde değindiği diğer önemli bir konu ise İstanbul'a gidecekleri vapura bindikleri sırada Hami Bey'e teslim edilen paketle ilgilidir. Emin Efendi, Hazine Dar Nuri Efendi'nin Merzifon'dan Samsun'a getirdiği bir paketi burada acenteleri bulunan Yelkencizâdelere teslim ettiğini, Yelkencizâdelere birinin de kendileri vapura bindikten sonra bu paketi Hami Bey'e verdiklerini belirtmiştir.⁴⁸ Sinan Efendi de Emin'in anlattığı paket teslim olayını ifadesinde doğrulamaktadır.⁴⁹ Emin Efendi ifadesinde paketin içerisinde Sivas Kongresi'nin müsvedde tutanakları ile cemiyetin evrak-ı muzırrasının (zararlı belge) bulunduğunu belirtmiştir.

Amasya İstiklal Mahkemesi'nde görülen yargılama sırasında Sinan ve Emin Efendiler cemiyetin İstanbul'daki faaliyetlerine ilişkin önemli iddialarda bulunmuşlardır. Sinan Efendi, İstanbul'a ulaştıklarında ilk olarak Müşir Zeki Paşa'nın evine gittiklerini, burada Hami Bey ile Paşa'nın Anadolu'nun ahvali hakkında konuştuklarını, gece orada kaldıktan sonra ertesi sabah Hami Bey'in Beşiktaş Akaretler'de bulunan hanesine gittiklerini ve orada Sami Bey ile tanıştıklarını ifade etmiştir.⁵⁰ Daha sonra Hami ve Sami Beylerle birlikte Meşihat'a gittiklerini, burada Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Nemlizade Selim ve Zeynelabidin ile görüştiklerini belirtmiştir. Görüşme sırasında Şeyhülislam'ın, Hami Bey'e Anadolu'nun genel durumu ile bölgede gerçekleştirdiği temaslar hakkında sorular yönelttiğini ifade etmiştir. Hami Bey'in ise, Emin Efendi tarafından getirilen mektubun ardından on gün içinde yola çıktığını; bu süre zarfında Yelkencizâde ailesi ve Hacı Hayrullahzâde Ömer Efendi ile görüşmeler gerçekleştirdiğini ve bu kişilerin gerekli tedbirleri alacaklarını ifade ettiğini, ayrıca Anadolu'daki gelişmelere ilişkin önemli bilgiler edindiğini, ancak bu hususları daha sonra ayrıntılı biçimde açıklayacağını söylediğini iddia etmiştir.⁵¹

Sinan Efendi birkaç gün sonra Sami Bey ile görüştiklerini, kendisine Anadolu Cemiyeti'ne dahil olma teklifinde bulunduğunu, orada görüştükümüz şahısların hepsinin cemiyet üyesi olduklarını söylediğini ve kendisinin de teklifi

⁴⁷ İsmail Hami Bey, 1925 yılında Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yapılan yargılamada mason olduğunu doğrulamıştır, bk. *TBMM*, IM_T3_K045_D091-1_G004_0009.

⁴⁸ *TBMM*, IM_T3_K045_D091-2_G031_0037.

⁴⁹ *TBMM*, IM_T3_K045_D091-2_G031_0010.

⁵⁰ *TBMM*, IM_T3_K045_D091-2_G031_0012-0013.

⁵¹ *TBMM*, IM_T3_K045_D091-2_G031_0013-0014.

kabul ettiğini belirtmiştir.⁵² Daha sonra Sami Beyle birlikte Yıldız'da Bahçevan Köşkü'nde Anadolu Cemiyeti'ne gittiklerini ve burada cemiyetin Anadolu'da yapacağı faaliyetlere ilişkin önemli bir toplantının gerçekleştiğini ifade etmiştir. Sinan Efendi, Mevlevi Şeyhi Hüsametdin Efendi, Nemlizade Selim ve Besim Beyler ile birlikte tanımadığı birkaç kişinin daha bulunduğu toplantıda Sami Bey'in Merzifon'da bir alayın kontrollerinde bulunduğunu, Cemil Cahit ve Şefik Avni Beylerin evlerinin emniyet altına alındığını, Damat Ferit Paşa kabinesinin bir iş yapamayacağından ellerinde böyle bir fırsat varken harekete geçmeleri gerektiğini söylediğini, üyelerden birinin bunlar doğru mu, çünkü böyle haberlere çok inandık sorusuna karşılık, bölgede yardım edecek herkesin vesikalarının mevcut olduğunu söylediğini belirtmiştir.⁵³

Anadolu Cemiyeti'nde gerçekleştirilen başka bir toplantıda, Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte fırka komutanları Cemil Cahit ve Şefik Avni Beylerin öldürülmesine karar verildiğini, Samsun'da bu işi yapacak kişilerden alınan sadakat vesikasını ve buna ek olarak Samsun'a asker ihracı sırasında Köprü ve Havza kazalarında, halifeye karşı muharebe eden askerlerin kafir ilan edileceklerine dair fetva yayınlayacak isimlerden aldıkları vesikayı üyelere gösterdiğini ifade etmiştir. Toplantıda Ankara'ya gönderilmesi planlanan isimlere verilecek tahsisat konusunun da tartışıldığını, Zeynelabidin Efendi'nin hem bu konu ile hem de Ankara'ya gidecek şahısların ya giderken ya da dönerken Yunan işgal sahasından geçmeleri durumunda ihtiyaç olacak Yunan pasaportunun sağlanması konusunda yardımcı olacağını söylediğini belirtmiştir. Yozgat Meclis-i Umumi azalarından ve kısa süre önce Ankara'dan İstanbul'a gelen Celal Efendi'nin ise suikast için gidecek şahıslara Ankara'daki evinin açık olduğunu söylediğini ve hatta Mustafa Kemal Paşa'nın yemeklerden sonra bahçesinde bir süre kestirdiğini, suikastçıların işlerini bu vakit halledebileceğini belirttiğini iddia etmiştir.⁵⁴

Sinan Efendi katılmış olduğu tüm bu toplantılardan cemiyetin Damat Ferit Paşa kabinesini düşürmek için çalıştığını anladığını ancak Sami Bey'in bu sırada Damat Ferit Paşa ile görüşerek kendisini İzmit Valiliğine, kardeşi İsmail Hami Bey'i de Barselona Şehbenderliğine tayin ettirmeyi başardığını söylemiştir. Buna

⁵² TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0015.

⁵³ TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0016-0018.

⁵⁴ Sinan Efendi ifadesinde Mustafa Kemal Paşa'ya suikast yapması planlanan isimleri 15. Fırka Komutanı Şefik Avni Bey'e verdiğini ifade etmektedir. Şefik Avni Bey, Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne 1 Kasım 1921 tarihinde gönderdiği telgrafında suikastçıların bilgilerini şu şekilde vermiştir: "İleri barekatta Kars'tan kaçan 11. Alay 1. Taburdan sabra topçusu mülażım-ı evveli (330-93C) sicil numrolu 310 tevelliüdlü İzzet bin Mustafa ve Dersaadetten beş kişilik sergerdesidir." Bk. TBMM, IM_T3_K046_D091-3_G036_0008; IM_T3_K046_D091-3_G036_0009.

rağmen cemiyetin kabinde buhran çıkarmak için çalıştığını önce Mustafa Sabri Efendi'nin daha sonra da Maliye Nazırının istifa ettiğini⁵⁵, tüm bu gelişmelerden sonra artık cereyan eden rezaleti tamamen anlayarak bir an evvel gidip Anadolu'da icap edenlere malumat vermeye karar verdiğini ve Tefvîk Paşa kabinesinin kurulmasından sonra Sami Bey'e döneceğini söylediğini ifade etmiştir. Sinan Efendi'nin iddiasına göre, Sami Bey, Merzifon'a dönmemesi için kendisine İzmit'te polis müdürlüğünü teklif etmiş ancak Anadolu'da işlerini yapacak adam lazımdır ben hallederim demesi üzerine durumu kabul ederek;

“bu kabine azami bir ay kırk gün kalabilir. Siz Anadolu'ya gittiğinizde iyi bir kabine mevki-i iktidara geldiğinde vaat olunan paraların hepsi gönderilecektir. Bunları idarede zevatın hepsine ayrı ayrı söyle ve vaziyeti idare eyle ve biz sana kâğıt göndeririz. Hususi adam göndeririz. Gelecek kâğıtlardaki imza “Celal Vâfî” olacaktır”

dediğini belirtmiştir.

Emin Efendi ise ifadesinde İstanbul'daki günleri ile ilgili olarak, Sami Bey'in Zeynelabidin ile bir teşkilat kurmak için çalıştığını anladığını, Müşir Zeki Paşa'nın Sami Bey'i bu iş için memur ettiğini, Sami Bey'in de eline geçen adamları ve baldırı çıplakları topladığını belirterek, Hami Bey'in yanında getirdiği evrakları Beşiktaş Akaretler'deki evinde sakladığını ancak her nedense kardeşi Sami Bey'e göstermediğini ifade etmiştir. Mahkeme heyetinin; “*Şu izabata nazaran Anadolu Cemiyet-i Fesâdiyesi ile alakadar olan kimlerdir ve nelerde bulunuyorlar? Kanaatinize göre maksatları nedir?*” sorularına ise Sinan Efendi'nin ifadesinde geçen isimleri doğrulayarak bunların anladığı maksatları; buradaki millî hükümeti devirerek ve fesat çıkararak, asker ihraç etmek ve düşman amaline hizmet etmektir demiştir.⁵⁶ Mahkeme heyetinin Sinan Efendi ile ilgili kanaatini sorması üzerine ise İstanbul'a gitmeden önce Mustafa Kemal Paşa'ya suikast yapmak için Hami Bey'le on bin lira karşılığında anlaştığını, Hami Bey'le İstanbul'da her türlü yere beraber gittikleri halde esrarını kendisinden sakladıklarını, Sinan'ın İstanbul'a gitmeden önce beş parası yokken dönüşünde giyiminin muntazam, parmağında altın yüzük ve kolunda altın kordonlu saatinin olduğunu ve bir iş deruhte ettiğine dair bir kanaatinin oluştuğunu ifade etmiştir.

İsmail Hami Bey, 1920 ve 1921 yılları içerisinde Amasya İstiklal Mahkemesi'nde görülen Anadolu Cemiyeti davasında Sinan ve Emin Efendiler ile diğer tutuklu şahısların kendisine yönelik iddialarına 1925 yılında yargılandığı Ankara İstiklal Mahkemesinde cevap vermiştir. İsmail Hami Bey, Barselona Şehbenderliği'ne atanmasının ardından Bulgarıya Vapuru ile İstanbul'dan

⁵⁵ Mustafa Sabri Efendi ile birlikte Maliye Nazırı değil Ticaret ve Ziraat Nazırı Cemal Bey istifa etmiştir, bk. “İstifalar Kabul Edildi”, *Vakit*, 22 Eylül 1336, s. 1

⁵⁶ *TBMM*, IM_T3_K045_D091-2_G031_0039

ayrılmış ve bir süre Avrupa’da yaşamıştır. Cumhuriyet’in ilanından sonra İstanbul’a dönen İsmail Hami Bey, saltanatçıların yurtdışındaki yıkıcı çalışmalarına katıldığına, Paris’te neşredilen ve TBMM’ye muhalif yazılar yazan *Mücadele* isimli gazeteyi çıkardığına, adı geçen gazetede TBMM’nin saçma ve gereksiz olduğuna dair “*bezeyan*” kelimesini kullandığına ilişkin bir iddia doğrultusunda kendisi aleyhinde yapılan ihbar üzerine İstanbul’da tutuklanmış ve Ankara İstiklal Mahkemesi’ne sevk edilmiştir.⁵⁷ 18 Mayıs 1925 tarihinde başlayıp 8 Eylül 1925 tarihine kadar devam eden yargılamasının önemli bir bölümü Anadolu Cemiyeti’ne ilişkin yürüttüğü iddia edilen faaliyetleri hakkındadır.

İsmail Hami Bey Ankara İstiklal Mahkemesi’ne verdiği ifadede, Sivas Kongresine katılmak için davet gelmesi üzerine kendi gazetesini temsilen İstanbul delegesi olarak Kongre’ye iştirak ettiğini belirtmiştir. Kongre’de Divan-ı Riyâset Kâtipliği’ne seçilen İsmail Hami Bey, katipler tarafından müsvedde olarak tutulan tutanakların düzenlenmesi ve temize çekilmesi işleriyle ilgilenmiştir. İsmail Fazıl Paşa ve Bekir Sami, Kara Vasıf, Refet Beylerle birlikte Amerikan mandasını savunan isimler arasında yer almıştır. Kongre’nin bitimine müteakip çıkartılan *İrade-i Milliye* gazetesinin baş muharriri olarak görev yapmış ve Mustafa Kemal Paşa’nın direktifleriyle yazılar yazmıştır. İsmail Hami Bey, Kongre sürecinde ve sonrasında önemli faaliyetlerde bulunmasına rağmen, Heyet-i Temsiliye ile birlikte Ankara’ya gitmemiş; bunun yerine Merzifon’a, akrabalarının yanına dönmüştür. Bu duruma ilişkin olarak verdiği ifadede, Sivas’ta bulunduğu dönemde, İstanbul’da yayımlanan *Memleket* gazetesinin son sayısını matbaasında bastıran Yusuf Mazhar Bey’in Sivas’a geldiğini belirtmiştir. İsmail Hami Bey’in aktardığına göre, Yusuf Mazhar Bey kendisiyle yaşadığı bir para meselesi nedeniyle tepki göstermiş ve bu nedenle Gazi Paşa ile Rauf (Orbay) Bey’e aleyhinde doğru olmayan iddiaların yer aldığı bir mektup vermiştir. Hami Bey, bu olayın ardından Gazi Paşa, Rauf Bey ve onların yakın çevresinin kendisine karşı olumsuz bir tutum sergilemeye başladığını, bu nedenle de Heyet-i Temsiliye ile birlikte hareket edemediğini ifade etmiştir.⁵⁸ Kongre sonrasında Heyet-i Temsiliye hariç herkesin Sivas’tan ayrıldığını, kendisinin *Memleket* gazetesinin son nüshasındaki muhalif yazıları nedeniyle hakkında başlatılan takibat dolayısıyla İstanbul’a geri dönemeyeceği için akrabalarının bulunduğu Merzifon’a gitmeye karar verdiğini ifade etmiştir.⁵⁹

⁵⁷ “İsmail Hami”, *Tanin*, 10 Nisan 1925, s. 1; Abdurrahman Türkmen, *İsmail Hami Danışmend Hayatı, Eserleri, Fikirleri, Mücadelesi ve Eleştiriler*, Kanes Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2015, s. 30-31.

⁵⁸ “İsmail Hami”, *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1925, s. 3.

⁵⁹ “İsmail Hami’nin Muhakemesine Başlandı”, *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1925, s. 1; “İsmail Hami”, *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1925, s. 3; IM_T3_K045_D091-1_G001_0004-0041; IM_T3_K045_D091-

İstiklal Mahkemesi heyeti, İsmail Hami Bey'in yargılamasına başlamadan önce, kendisinin Sivas Kongresi sırasındaki ve sonrasındaki faaliyetlerini öğrenebilmek için kongreye iştirak etmiş olan Hüsrev (Gerede) Bey'den bilgi talep etmiştir. Hüsrev Bey, Mütareke'den sonra çıkartılan *Memleket* gazetesine yardımları olduğunu, bu suretle gazetenin baş muharriri olan İsmail Hami Bey'e yakından temas ettiğini ve kendisinde “*hesap işlerinde kat'i murakabeye tabi olması lazım gelen haris-i istikbal, seciyesi noksan bir genç*” intibasını bıraktığını söylemiştir. Sivas Kongresi sonrasında yaşanan olay ile ilgili ise 13 Eylül 1919 tarihinde İstanbul'dan Evkaf Matbaası Müdürü Mahzar isminde bir zatın Sivas'a geldiğini, bu şahsın İsmail Hami'nin İstanbul'dan ayrılırken *Memleket* gazetesini kendisine devretmek suretiyle dolandırdığını ve bu suretle tüccar İzmirli Naci Bey'den de fazla para aldığını kendilerine söylemesi üzerine Rauf Bey tarafından Sivas'tan ayrılmasının İsmail Hami'ye tebliğ edildiğini belirtmiştir.⁶⁰ Ayrıca İsmail Hami Bey'in kongreye İstanbul matbuatı adına katıldığını belirttiğini ancak hiçbir vesika göstermediğini, kongre sonrasında İstanbul'dan gelen gazetecilerin İsmail Hami'yi hiçbir şekilde temsilci olarak göndermediklerini söylediklerini ifade etmiştir. Yazısının sonunda ise İsmail Hami Bey'in Sivas'tan ayrılması üzerine Merzifon'a gittiğini ancak orada da rahat durmadığını, Sivas Kongresi'ne katılan azalara verilen vesikayı bölge halkına gösterip, Heyet-i Temsiliye tarafından memur edildiğini söyleyerek şantaja başladığını, durumun haber alınması üzerine Merzifon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne kendisinin Heyet-i Temsiliye ile hiçbir ilgisinin olmadığına dair bir yazı gönderildiğini ifade etmiştir.⁶¹ İsmail Hami Bey

1_G002_0006-0025;IM_T3_K045_D091-1_G002_0026; İsmail Hami Bey, Sivas'tan ayrılma konusunu Mustafa Kemal Paşa ile konuştuklarını, Damat Ferit Paşa kabinesinin düşmesi ve yerine Ali Rıza Paşa hükümetinin kurulması nedeniyle Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine İstanbul'a gitmesi halinde bir sorun yaşamayacağını söylediğini ancak İngilizlerin müdahalede bulunabilecekleri düşüncesiyle Merzifon'a gitmeye karar verdiğini ifade etmiştir, bk. IM_T3_K045_D091-1_G003_0011.

⁶⁰ IM_T3_K045_D091-1_G014_0001; İsmail Hami Bey ifadesinde Mazhar Bey'in şikayetini biraz daha farklı bir biçimde anlatmaktadır. İfadesinde, Mazhar Bey'in Sivas'ta iken kendisinden para istediğini ancak olmadığını söyleyerek vermediğini daha sonra çarşıdan bir şeyler alırmak için Bekir Sami Bey'in uşağına para verdiği sırada çantasındaki paraları gördüğünü ve gücenerek kendisi hakkında gerçeği yansıtmayan iddialar içeren bir mektup kaleme aldığını ve Rauf Bey'e Paşa hazretlerine teslim ettiğini belirtmiştir. Mektup üzerine Rauf Bey ve çevresinin kendisinden soğuduğunu, Mazhar Bey'e mektubun içeriğini sormasına rağmen öğrenemediğini, sadece kızgınlık anında sarhoşken yazdığını bir mektup diyerek özür dilediğini ifade etmiştir. Ayrıca yaşananlardan sonra Mazhar Bey'den özür dilediğini belirten bir mektup alarak Gazi Paşa'ya ve Rauf Bey'e göstermesine rağmen dargınlıklarını muhafaza ettiklerini bildirmiştir, bk. IM_T3_K045_D091-1_G002_0030-0035.; Yusuf Mahzar Bey'in özür mektubu için bk. IM_T3_K045_D091-1_G008_0006-0007.

⁶¹ Hüsrev Bey, İsmail Hami Bey'in faaliyetlerine ilişkin bilgileri hatıra defterine de kaydetmiştir, bk. *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Yay. Haz. Sami Önal, Literatür Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2003, s. 84, 133 ve 152.

hakkında yapılan soruşturma sırasında Rauf Bey'den de bilgi talep edilmiştir. Rauf Bey, İsmail Hami'nin faaliyetleriyle ilgili olarak şunları söylemiştir:⁶²

“İran’da refakatimde bulunup Mütareke bidayetinde yine tavassutumla Memleket Gazetesi çıkaran bilahare Sivas Kongresinde bize iltihak eden ve şayan-ı itimad olmayan hareketi dolayısıyla uzaklaştırılan İsmail Hami Bey bilahare matbaada benim teklifimle tefriş ettiği eşyaları ahire furuht ve emniyeti suistimalden maada hilafet ordusu teşkilatı esnasında İstanbul’da biraderi esbak Divaniye Mutasarrıfı Sami Beyle birlikte buradaki efkâr aleyhine Yıldız ve Ferid Paşa himayesinde Anadolu namında bir suikast cemiyeti tertip ettiklerini de mevsuken işitmiştim. Bu iki kardeşin elyevm İstanbul’da bulunduklarını kaviyyen zannediyorum. Mahremane tahkikat icrasıyla hususat-ı salifenin zahire ihracını ve caza-yı müstehaklarına sırf adaleti[n] tecellesi yüzünden teminini icap edenlere emr buyrunuz.”

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere İsmail Hami Bey, Merzifon ve çevresindeki Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleriyle iletişime geçerek İstanbul’da *Memleket* gazetesinin yeniden yayımlayacağını ve gazetede kongrenin fikirlerinin yazılacağını belirterek, abone olunmasını istemiştir. Bu durum Giresun Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Reisi Eşref Bey’in, Heyet-i Temsiliye’ye *Memleket* gazetesi hakkında bir yazı göndermesiyle ortaya çıkmıştır. Eşref Bey yazısında, *Memleket* gazetesine abone olanların adresleriyle abone bedellerinin kolordu komutanlığına iletilmesini belirtmiş, Heyet-i Temsiliye tarafından verilen cevapta ise “*Mezkeûr gazete esasen intişar etmemekte ve baş muharriri olan İsmail Hami beyin ne Heyet-i Temsiliye ve ne de teşkilat-ı milliye ile hiçbir alakası bulunmamaktadır*” denilerek kendilerine ne suretle müracaat edildiği sorulmuştur.⁶³ Eşref Bey, Bekir Sami Bey’den bir mektup aldığını, *Memleket* gazetesine abone tedarik etmesi için çalışması rica edildiğini ve Hami Bey’in de yirmi beş adet abone makbuzu gönderdiğini söylemiştir. Heyet-i Temsiliye’den verilen cevapta, Bekir Sami Bey’in işgal edildiğinin anlaşıldığı, daha önce söylendiği üzere Heyet-i Temsiliye’nin ne gazete ile ne de İsmail Hami Bey’le bir ilişkisi olmadığı belirtilmiş ve toplanan abone bedellerinin sahiplerine iade edilmesi istenmiştir.⁶⁴ Hüsrev Bey’in bilgilendirme yazısı ve Heyet-i Temsiliye ile Eşref Bey’in yaptığı yazışmalar, yargılama sırasında mahkeme heyetinin elinde bulunmaktadır. İsmail Hami Bey’in anlattıklarıyla, yazışmalarda verilen bilgilerin birbirleriyle çelişen bilgiler içermesine rağmen mahkeme heyeti tarafından İsmail Hami Bey’e çelişen bilgiler hakkında herhangi bir soru sorulmamıştır.

⁶² BOA, *Hariciye Nezâreti İstanbul Murabbaşı Evrakı* (HR.İM), D: 16, G: 89, B: 2, 3 Şubat 1339.

⁶³ ATASE, *Atatürk Özel Koleksiyonu-Ziraat Bankası’ndan Gelen Evrak* (ATA_ZB), K: 13, G: 63, B: 2-5.

⁶⁴ ATASE, *ATA_ZB*, K: 13, G: 63, B: 7, 31 Aralık 1919.

İsmail Hami Bey'in yargılanması sırasında üzerinde en çok durulan konu Merzifon'da yürüttüğü iddia edilen faaliyetler hakkındadır. Mahkeme heyeti konuyla ilgili olarak, 1920 yılında Amasya İstiklal Mahkemesi'nde görülen davada İsmail Hami Bey'e yöneltilen suçlara ilişkin ifadeleri okumuş ve kendisinden izahat istemiştir. İsmail Hami Bey ise cemiyet üyesi olduğuna ve Merzifon'da teşkilat yaptığına dair tüm iddiaları kesin bir dille reddetmiştir. İsmail Hami Bey ifadesinde, Merzifon'da bulunduğu günlerde cemiyet faaliyetleri değil Anadolu hareketi lehine faaliyetler yürüttüğünü, şehre geldiği ilk günlerde bölgenin ileri gelenlerinin katıldığı bir toplantıda İstanbul hükümetlerinin izlediği yanlış siyaseti, İngilizlerin ve Fransızların yaptıkları baskıları ve işgal tehdidinin tüm yurdu sarmakta olduğunu anlattığını ifade etmiştir. Ayrıca toplantıda hazır bulunanlara Erzurum ve Sivas Kongrelerinin kararlarını iletildiğini, bundan sonra Müdafaa-i Hukuk heyetleri vasıtasıyla merkezle iletişimde kalarak kararların icrası için çalışmak gerektiğini belirttiğini söylemiştir. Bunlara ilave olarak Merzifon'daki bahçelerinin yanında bulunan Amerikan Koleji'nde geceleri birtakım faaliyetler olduğunu gördüğünü ve durumu kaymakama bildirdiğini, bunun üzerine yapılan baskın neticesinde buranın Ermeniler ve Rumlar tarafından kullanılan bir silah deposu olduğunun ortaya çıktığını, Merzifon'daki bulunduğu müddetçe şayan-ı arz bu iki vakadan başka bir durum gerçekleşmediğini belirtmiştir.⁶⁵

Mahkeme heyetinin Sinan ve Emin Efendilerle olan ilişkisini sorması üzerine ise Emin Efendi'yi “*Abdülhamit zamanında askerlikte terk-i tezkere ederek kalmış ve mülażim-i sani olmuş, cabil, hiçbir şey bilmez hatta mesleği olan askerliğe bile gayr-ı vakıf bir adam*” olarak tanımlamış ve ümmî olduğunu belirtmiştir.⁶⁶ Emin Efendi'nin küçüklüğünde amcasının ahır usaklığını yaptığını, bu nedenle kardeşi Sami Bey'i de tanıdığını, askerlikten ayrıldıktan sonra Merzifon'da ticaretle iştigal olmaya başladığını ve sürekli olarak mal alıp satmak amacıyla İstanbul'a gidip geldiğini, bir gün kendisine Sami Bey'den de bir mektup getirdiğini ifade etmiştir. İsmail Hami Bey'e göre bu mektup yeğenin hastalığıyla ilgilidir. Kendisinin Sivas'ta olduğu günlerde, İngilizler, *Memleket* gazetesindeki yazıları nedeniyle evlerini basarak yeğeni ve validesini darp etmişler, evdeki eşya ve evrakları toplayıp götürmüşlerdir.⁶⁷ Bir gün Emin Efendi İstanbul'dayken hâl hatır sormak amacıyla Sami Bey'e uğramış, Sami Bey de söz konusu mektubu ve bir miktar parayı Emin Efendi'ye vererek kardeşine teslim etmesini istemiştir. İsmail Hami Bey ifadesinde bu mektupta sadece İngilizlerin evlerini basmasıyla ilgili bilginin olduğunu iddia etmiştir. Daha sonra kardeşinden posta yoluyla bir mektup daha

⁶⁵ IM_T3_K045_D091-1_G003_0013-0014.

⁶⁶ IM_T3_K045_D091-1_G003_0016.

⁶⁷ IM_T3_K045_D091-1_G003_0015.

aldığını, bu mektupta yeğenin vefat ettiğini ve kız kardeşinin de durumdan dolayı hastalandığını öğrendiğini söylemiştir. Bu mektupta Sami Bey, Hami Bey'e kardeşinin rahatsızlığından dolayı İstanbul'a gelmesi gerektiğini, kendisinin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla yakın ilişkilerde olmasından dolayı evinin aranmayacağını dolayısıyla kendisinde kalabileceğini belirtmiştir.⁶⁸ Daha sonra bir mektup daha göndererek doktorların kardeşleri için havası temiz bir yerde kalmasının uygun olacağını söylediğini, bundan dolayı kardeşini Merzifon'a göndermek için iknaya çalıştığını, ilk vapurla göndermeyi planladığını, bu yüzden Hami Bey'in Samsun'a giderek kardeşini karşılamasını istediğini, eğer kardeşi gelmezse vapurla kendisinin İstanbul'a gelmesinin uygun olacağını belirtmiştir.⁶⁹

İsmail Hami Bey, kardeşinden gelen mektupların içeriğini bu şekilde açıklayarak Sinan ve Emin Efendilerin ifadelerinde yer alan Sivas Kongresi tutanaklarını kardeşi Sami Bey vasıtasıyla hükümete teslim etmek ve hükümetten bu yolla af ve para temin etmek iddialarının gerçeği yansıtmadığını belirtmiştir. Hami Bey, mektuplardan sonra amcasına da danışarak Samsun'a gitmeye karar verdiğini, eğer kız kardeşi gelirse onunla Merzifon'a dönmeyi planladığını gelmez ise Sami Bey'in verdiği teminat doğrultusunda İstanbul'a gitmeyi düşündüğünü belirtmiştir. Mahkemenin Sinan Efendi ile ilgili bilgi istemesi üzerine ise aslen Bayburtlu olan, Harb-i Umumi sırasında Merzifon'a gelmiş ve burada evlenmiş, hiçbir işle iştigal etmeyen "*Emin'in şıkk-ı diğer. Yani okumak, yazmak ve derece-i tenevvür ve seviye itibarıyla ötekini aynı*" bir kimse olarak tanımlamıştır.⁷⁰ Sinan Efendi'yle olan münasebetleri içinse, Merzifon'a ilk geldiği günlerde Sivas Kongresinden tanıdıkları olması itibarıyla kendisine nahiye müdürlüğüne atanmak istediğini söylediğini ancak elimden bir şey gelmez diyerek reddettiğini belirtmiştir. Sinan Efendi'nin Merzifon'daki Müdafaa-i Hukuk grubuna mensup olması ve Zile hadisesi sırasında fiilen çalışmış hatta bu nedenle takdirname almış bir kişi olması dolayısıyla görüşmekte mahsur görmediğini ifade etmiştir.⁷¹

İsmail Hami Bey, Merzifon ve çevresinde teşkilat yapmak, Anadolu Cemiyeti'ne üye temin etmek ve Anadolu'ya yapılacak asker ihracı için bölgedeki kişilerden vesika almak iddialarını da kesin bir dille reddederek şöyle demiştir:⁷²

⁶⁸ IM_T3_K045_D091-1_G003_0017.

⁶⁹ IM_T3_K045_D091-1_G003_0021-0022.

⁷⁰ IM_T3_K045_D091-1_G003_0028.

⁷¹ IM_T3_K045_D091-1_G004_0019.

⁷² IM_T3_K045_D091-1_G003_0033.

“Bendeniz memleketi tanımam ve memleketim beni tanımazdı. Orada beş ay hemen evden hiç çıkmaksızın yaşadım. Tahkik buyurulabilir. Sonra efendim ikinci bir şeyle ihtilal tertibatı yapılabilir. Bazı yerlerde müteeffiz kimseler vardır. Mesela peşine bütün halkı takacak, parmağının işaretıyla binlerce adamı koşturacak insanlar vardır. Bendenizin böyle bir adam olmadığını kolaylıkla anlaşılır”

İfadesinin devamında, bir teşkilatın veya cemiyetin vücuda gelmesi için dosyası, evrakı hiç olmazsa silahlarının bulunacağını ancak bunların hiçbirisinin ortada olmadığını ileri sürerek hakkındaki iddiaları yalanlamıştır.

Mahkeme heyeti tarafından İsmail Hami Bey’e yöneltilen önemli sorulardan birisi de Sivas Kongresi tutanakları, Sinan ve Emin Efendilerle yaptıkları İstanbul yolculuğu ve bu sırada kendisine vapurda teslim edilen paket ile ilgilidir. İsmail Hami Bey, Samsun’a gitmek üzere hazırlandığı sırada Sinan Efendi ile görüşüklerini, kendisine İstanbul’daki akrabası Miralay Alaaddin Bey’den iş istemek üzere İstanbul’a gitmek istediğini söylediğini bunun üzerine de birlikte gitmeyi teklif ettiğini belirtmiştir.⁷³ Emin Efendi’ye ilişkin olarak ise, evlilik hazırlığı içerisinde bulunduğunu; bazı eşyalar temin etmek ve ticaretle ilgili işleri yürütmek amacıyla İstanbul’a gitmeyi planladığını, bu vesileyle kendilerine katıldığını beyan etmiştir. İsmail Hami Bey yanında Emin ve Sinan Efendiler olduğu halde Samsun yolculuğuna başlamış, Havza’da kuzeninin evinde konakladıktan sonra Samsun’a ulaşmıştır.⁷⁴ Hami Efendi’nin Havza’da bulunan kuzeninin eşi Havza Müddei-i Umumisi Kâmil Bey’dir. Mahkeme heyeti, Hami Bey’in yolculuk hakkında bilgi verirken, Amasya İstiklal Mahkemesi’nde kendisinden cemiyetin planlarını uygulamak için sadakat vesikası aldığını iddia eden Kâmil Bey hakkında bilgi vermemesine tepki göstermiş, kendisiyle daha önce Merzifon’da görüşüp görüşmediğini sormuştur. Hami Bey ise Kâmil Bey’in tahkikat için Merzifon’a bir kez geldiğini ve bu sırada akrabaları olmaları dolayısıyla kendilerinde 2 gece kaldığını, başka bir görüşmelerinin olmadığını ifade etmiştir.⁷⁵ İsmail Hami Bey’in cevabına karşın heyetin söz konusu vesika konusuna ve Kâmil Bey’in diğer iddialarına ilişkin soru sormaması oldukça dikkat çekicidir.

İsmail Hami Bey kendisine vapurda teslim edilen paketin, kendi evrakı olduğunu ve yolculuk sırasında sehven Merzifon’da unutulduğunu, bunu fark eden amcasının da Emin’in kayınpederi Nuri Efendi aracılığıyla Samsun’da bulunan Yelkencizâdelerin acentesine gönderdiğini, onların da söz konusu

⁷³ IM_T3_K045_D091-1_G003_0028.

⁷⁴ IM_T3_K045_D091-1_G003_0023-0024.

⁷⁵ IM_T3_K045_D091-1_G004_0005-0006.

paketi vapurda kendisine teslim ettiklerini belirtmiştir.⁷⁶ İsmail Hami Bey'in ifadesine göre bu pakette, kendisinin hatıra defteri, Padişah'a çekilen bazı telgraflar, ailesine ait tapu belgeleri ve Sivas Kongresinin müsvedde tutanakları yer almaktadır. Mahkeme heyeti İsmail Hami Bey'e, kongre sırasında Cevat Abbas (Gürer) Bey'in kongre namına elinizde ne varsa teslim edin diye tebligatta bulunmasına rağmen söz konusu evrakları neden teslim etmediğini sormuştur. İsmail Hami Bey ise bunların müsvedde olduğunu temize geçirilen belgelerin Cevat Abbas Bey'e teslim edildiğini, müsveddeleri hatıralarını yazmak hasebiyle elinde tuttuğunu, başka bir amacının olmadığını ifade etmiştir.⁷⁷ Mahkeme reisinin, kongrenin ittihaz ettiği kararlar gayet mühim ve kendisine mahsustur, ihtilali bir teşkilata aittir, yani ehemmiyet-i mahsusası vardır, kendinizi götürmekle mevcut yazıyı götürmek arasında fark vardır, onun kıymeti sizin için olduğu gibi düşman için de olabilir sözlerine karşılık; İstanbul'a vardığı vakit vapurdan kıyıya yanaşmadan önce inerek kayıklar aracılığıyla karaya çıkmayı ve bu şekilde aranmamayı planladığını söylemiştir.⁷⁸

İsmail Hami Bey ayrıca kendisinin ve biraderinin İstanbul'da Anadolu Cemiyeti'ne ilişkin faaliyet yürüttüğü iddialarını da reddetmiştir. Kendisinin İstanbul'da gizli olarak yaşadığını, evden dışarıya hiç çıkmadığını, İstanbul'a geldikten sonra Sami Bey'in evinin aranması nedeniyle gizliliğe daha da önem vererek farklı adreslerde konakladığını, Zeki Paşa ile hiç görüşmediğini ve hayatında bir kez bile Bab-ı Meşihat'a gitmediğini belirtmiştir. Kendisinin amacının bir süre İstanbul'da kalarak kız kardeşini teskin etmek, daha sonra da onu ikna ederek Merzifon'a götürmek olduğunu, Anadolu'ya dönmek için biraderinden yardım istediğini ancak kendisini Avrupa'ya göndermenin daha kolay olacağını söylediğini belirtmiştir. İsmail Hami Bey'e göre Sami Bey, eski Dahiliye Nazırı Cemal (Keşmir) Bey'i de yanına alarak Sadrazam Damat Ferit Paşa'yı ziyaret etmiş ve İsmail Hami Bey'i Barselona Şehbenderliğine tayin ettirmek için bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. İsmail Hami Bey'in iddiasına göre Cemal Bey bu görüşmede Hami Bey'in İsmail Hami Bey olduğunu belirtmeden sadece kendi güvenilir bir akrabasının tayinini istediğini söylemiş, Damat Ferit Paşa da Cemal Bey'e güvenerek bu tayine onay vermiştir. Hatta *Takvim-i Vekayi* gazetesinde atama ilanında sadece "*Hami Bey Barselona*

⁷⁶ IM_T3_K045_D091-1_G003_0030-0032.

⁷⁷ IM_T3_K045_D091-1_G004_0007-0008.; İsmail Hami Bey'e ait olan Sivas Kongresi'nin müsvedde tutanakları, Sivas Valiliği'nce İsmail Hami Bey'in yakınlarından satın alınmıştır. Daha sonra Prof. Dr. Recep Torbalı tarafından kitap halinde yayımlanmıştır, bk. *Sivas Kongresi Tutanakları*, Yay. Haz. Recep Torbalı, Sivas Vilayeti Kitaplığı, Sivas, Temmuz 2015.

⁷⁸ IM_T3_K045_D091-1_G003_0034-0035.

şebbenderliğine tayin edilmiştir”⁷⁹ diye bir haber yer almış, bu durum da karışıklık çıkmasına sebebiyet vermiş, birden fazla kişi Hariciye Nezareti'ne giderek ilandaki kişinin kendisi olup olmadığını sormuştur. İsmail Hami Bey söz konusu durum üzerine olayın duyulduğunu ve hükümetin bir tayin işini dahi halledemediğine binaen alay konusu olduğunu ifade etmiştir. Cemal Bey, *Vakit* Gazetesi'nin 27 Mayıs 1925 tarih ve 2672 numaralı nüshasında İsmail Hami Bey'in bu iddiasını okumuş ve bunun üzerine Ankara İstiklal Mahkemesine bir mektup yazmıştır.⁸⁰ Ankara İstiklal Mahkemesi heyeti tarafından okunan mektupta Cemal Bey;

“Hami'yi ne şahsen ne de ismen tanımam. Ben Dahiliye Nezaretinde 335 senesi martında sekizinci günden itibaren yirmi beş gün kaldıktan sonra bilâ istifa çekilmiştim ki Hami ile benim Dahiliye Nezaretinde bulunduğum müddet arasında tam on dokuz ay bir fark vardır. Hami'nin huzur-ı hakimede bu kadar açık bir yalan irtikab etmesi evvel ve ahir hanedanın entrika[sına] alet olmaktan çok uzak bulunduğum için bir eser-i husumet olarak telakki etmek mecburiyetinde kalmış oluyorum.”⁸¹

sözleriyle Hami Bey'in iddialarını yalanlayarak kendisiyle ve kardeşiyle bir tanışıklığı olmadığını, Hami ile kendisinin Dahiliye Nezareti'nde aynı anda çalışmadıklarını belirtmiştir. Hami Bey ise Cemal Bey'in iddialarına karşılık, onun 150'likler listesine dahil bir isim olduğunu, kendisinin bu cihette birisi olmadığını söylemiş ve “*Tabkik olunsun efendim. Bu mektubu bugün elbette bir maksatla yazmaktadır. Kendisi temiz bir adam olsaydı millet onu dışarı atmazdı*” diyerek kendini savunmuştur.⁸²

İsmail Hami Bey ifadesinde son olarak İstanbul'dan ayrılışı hakkında bilgi vermiştir. Kardeşinin kendisine danışmadan, görüşlerine ve siyasi faaliyetlerine tepkili olduğu Damat Ferit Paşa'nın memuriyetine atanması için görüşme yapmasına tepki gösterdiğini, bu yüzden tartıştıklarını ancak Ferit Paşa kabinesinin düşmesi ve ev halkının da gizli bir şekilde yaşamaktansa Avrupa'ya gitmesinin daha iyi olacağı yönündeki telkinleri neticesinde İstanbul'dan ayrılmayı kabul ettiğini söylemiştir. İstanbul'da gizli yaşamasının asıl nedeninin

⁷⁹ *Takvim-i Vekayi*'de yer alan atama haberi İsmail Hami Bey'in belirttiği gibidir. Haberde sadece; “*Barselon(a) şebbenderliğine Hami Bey tayin olunmuştur*” yazmaktadır, bk. “Tevcihât”, *Takvim-i Vekayi*, 19 Ekim 1920, No: 3985, s. 1; 16 Ekim 1920 tarihinde de Sami Bey İzmit Valisi olarak tayin edilmiştir, bk. “Tevcihât”, *Takvim-i Vekayi*, 18 Ekim 1920, No: 3984, s. 1; *BOA, Meclis-i Vükelâ (MV)*, D: 252, G: 131, B: 1, 13 Teşrinievvel 1336/13 Ekim 1920.

⁸⁰ Söz konusu haber için bk. “Ankara İstiklal Mahkemesi'nde İsmail Hami Bey'in Muhakemesine Devam Edildi” *Vakit*, 27 Mayıs 1925, s. 1-2.; Aynı haber Cumhuriyet gazetesinde de yer almaktadır. “İsmail Hami'nin Muhakemesi Devam Ediyor”, *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1925, s. 3.

⁸¹ IM_T3_K045_D091-2_G019_0006.

⁸² IM_T3_K045_D091-1_G004_0037; IM_T3_K045_D091-1_G005_0003.

Memleket gazetesindeki yazıları nedeniyle, Divan-ı Harb-i Örfî’de gıyaben on yıl mahkûm edilmesi olduğunu belirterek, Ferit Paşa kabinesinin düşmesinden sonra artık dışarı çıkabilmek için yol aradığını, bu nedenle Dahiliye Nazırı İzzet Paşa’ya başvurduğunu ve İzzet Paşa’nın çıkmanda mahsur yok demesi üzerine serbestçe dolaşabildiğini ve daha sonra ülkeden ayrılarak Avrupa’ya geçtiğini ifade etmiştir.⁸³

İsmail Hami Bey’in Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından yürütülen yargılaması incelendiğinde, Amasya İstiklal Mahkemesi’nde Anadolu Cemiyeti’ne üye olma ve Anadolu hareketi aleyhine faaliyette bulunma suçlarından yargılanan şahıslar kadar detaylı sorgulanmadığı görülmektedir. Tutuklu şahısların İsmail Hami Bey aleyhinde bulunduğu suçlamaların önemli bir bölümü kendisine yöneltilmemiş, ayrıca herhangi bir yüzleştirme de yapılmamıştır. Mahkeme heyeti İsmail Hami Bey’den, kendisine yöneltilen sorulara açık cevaplar vermesini istemiş ve “*aff-ı umumî*” dikkate alınarak Anadolu Cemiyeti yargılamasından herhangi bir ceza vermeyeceklerini söylemiştir.⁸⁴ Dolayısıyla İsmail Hami Bey’in asıl olarak Paris’te *Mücadele* gazetesini neşretmek ve saltanat yanlılarıyla muhabere etmek suçlarından yargılandığı düşünüldüğünde, heyetin İsmail Hami Bey’in sadece Merzifon ve İstanbul’daki faaliyetlerine ilişkin genel bir bilgi edinmek amacıyla sorular yönelttiğini söylemek mümkündür.

Davanın Ankara İstiklal Mahkemesi’ne İntikali

Amasya İstiklal Mahkemesi’nde görülen Anadolu Cemiyeti ile ilgili yargılama 1921 yılının şubat ayına kadar devam etmiştir. Ancak TBMM’nin 17 Şubat 1921 tarihli ve 97 numaralı kararı gereğince Amasya İstiklal Mahkemesi’nin faaliyetine son verilmiştir.⁸⁵ Bunun üzerine davanın Ankara İstiklal Mahkemesi’nde görülmesine karar verilmiştir. Söz konusu karar üzerine Dahiliye Vekaleti, 24 Şubat 1921 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti’ne bir yazı göndererek, Amasya İstiklal Mahkemesi’nde görülen Anadolu Cemiyeti davasının Ankara İstiklal Mahkemesi’ne devredilmesinin uygun görüldüğü, bu nedenle Amasya’da bulunan şahısların Ankara’ya sevki için mutasarrıflığa yazıldığını bildirmiş ve şahısların yolculuk sırasında firarlarını önlemek amacıyla kuvvetli bir müfrezeyle sevki için Merkez Ordusu Komutanlığı’na tebligatta bulunulmasını istemiştir.⁸⁶ Söz konusu tebligattan sonra Amasya’da tutuklu

⁸³ IM_T3_K045_D091-1_G004_0034-0035.

⁸⁴ IM_T3_K045_D091-1_G005_0003.

⁸⁵ *İstiklal Mahkemeleri*, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, Cilt I, Ankara, 2015, s. 6.

⁸⁶ ATASE, İSH, K: 635, G: 191, B: 2, 24 Şubat 1921.

bulunan on iki şahıs⁸⁷, Merkez Ordusu Kumandanlığı’nın emri gereğince önce 5. Fırka’ya daha sonra da Ankara Kumandanlığı’na teslim edilmiştir.⁸⁸

Anadolu Cemiyeti’ne ilişkin yargılama İhsan (Eryavuz), Doktor Fikret (Onuralp) ve Cevdet (Barlas) Beylerden oluşan mahkeme heyeti tarafından yürütülmüş ve 5 Nisan 1921 tarihli 525 karar, 646 esas numaralı Ankara İstiklal Mahkemesi kararında şöyle denilmiştir:⁸⁹

“Sivas İstiklal Mahkemesi tarafından muhakemeleri rü’yet edilmekte iken tatil-i faaliyet eylemeleri üzerine elde mevcut evrakı ait olduğu mahkemeye devir eylemeleri Büyük Millet Meclisinin kararı iktizasından iken Anadolu cemiyet-i fesâdiyesine mensup olup Amasya’da mevkuf bulunan on iki maznun ile evrakları mahkememize gönderilmiştir. Halbuki mahkememiz kazası haricinde vukua gelen bir davanın devam-ı muhakemesine imkân-ı kanuni görülememekte olduğundan âdem-i salahiyet kararıyla mahkeme-i aidesine tevdi’ edilmek üzere işbu evrak maa-teferruat ve Askeri Hapishanesinde mevkuf bulunan on iki maznun ile Müdafaa-i Milliye Vekalet-i Celilesine takdim kılınır efendim.”

Nitekim Amasya İstiklal Mahkemesi tarafından yargılamaları devam ederken mahkemenin faaliyetlerine son vermesi üzerine elde edilen bütün evrak ve tahkikat dosyaları ile birlikte Ankara İstiklal Mahkemesi’ne devredilen Anadolu Cemiyeti davası bu sefer de Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından yetkisizlik kararı ile iade edilmiştir. Bunun ardından tutuklu şahıslar tekrar Merkez Ordusu Komutanlığı’na gönderilmiştir. Merkez Ordusu Komutanlığı tutuklu şahısları, 10 Mayıs 1919 tarihinde Amasya Divan-ı Harbi Örfi Riyaseti’ne teslim etmiş ve 26 Mayıs’ta yargılamalar tekrar görülmeye başlamıştır.⁹⁰

Divan-ı Harb-i Örfi’de Görülen Yargılamalar

Amasya Divan-ı Harbi Örfi Riyaseti’nde görülmeye başlanan Anadolu Cemiyeti davasının yargılamaları sırasında tutuklu şahıslardan önce kendilerini tanıtmaları istenmiş, daha sonra İstiklal Mahkemesi’nde verdikleri ifadeleri okunmuş, bu ifadelerde eksiklik ve hata olup olmadığı sorulmuş ve gerekli

⁸⁷ Tutuklu şahıslar şunlardır: 1-Havzalı Hasan Ağa, 2-Ladikli Aziz Ağa, 3-Havza Müdde-i Umumi’si Kâmil Efendi, 4-Merzifonlu Hazinedar zâde Nuri Efendi, 5-Sinan Bahaddin Efendi, 6-Mütekâid Mülazım Emin Efendi, 7-3. Alay Yaveri Ahmet Hamdi Efendi, 8-Binbaşı Mehmet Ali Bey, 9-Havzalı Sıdkı Hoca Efendi, 10-Havzalı Mecid Efendi, 11-Hafız Yakup Efendi, 12-Samsunlu Mahmut Nedim Efendi, IM_T3_K045_D091-2_G033_0011; Daha sonra Deli Hasan isminde bir şahsın tutuklanmasıyla sayı on üçe yükselmiştir, bk. IM_T3_K045_D091-2_G033_0005, 0016.

⁸⁸ IM_T3_K045_D091-2_G033_0016.

⁸⁹ *Birinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1920-1922)*, s. 599.

⁹⁰ IM_T3_K045_D091-2_G021_0001.

görülen durumlarda yüzleştirme yapılmıştır. Yargılama sırasında ilk önce Havza Müddei-i Umumisi Kâmil Efendi'nin ifadesi alınmıştır.⁹¹

Kâmil Efendi, İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadesinin okunması üzerine burada yer alan bazı hataları düzeltilmiş, Hami Bey'in Havza'ya geldiği sırada Cemil Cahit ve Şefik Avni Beyler hakkında konuşmadıklarını, hiçbir şekilde sadakat vesikası vermediğini, Anadolu Cemiyeti'nin varlığını gazetelerden öğrendiğini, Havza ve çevresindeki Gürcü ve Çerkesleri ayaklandırma iddiasını kabul etmediğini ve herhangi biriyle teşrik-i mesai ettiğinin ortaya çıkması durumunda her türlü cezaya razı olacağını belirtmiştir. Ayrıca kendisine İstiklal Mahkemesinde çok fazla soru sorulduğunu ancak cevaplarının yalnızca dörtte birinin kaydedildiğini ifade etmiştir. Kâmil Bey'in bu beyanı üzerine mahkeme heyetinin İstiklal Mahkemesi'nin ifadeler doğrultusunda karar vereceğini bilmene rağmen neden ifadeni okumadın sorusuna; ifademi imzalarken oku demedikleri gibi okumak da hatırımdan geçmedi demiştir. Kâmil Bey ifadesinin sonunda, Mütareke sonrasında *Minber* gazetesinde muharrirlik yaptığını daha sonra *Memleket* gazetesinde bir ay kadar çalıştığını, Havza'da görevlendirildiği vakit henüz Meclisin açılmadığını, kendisinin buradaki Kuva-yı Milliye teşkilatının oluşumunda çalışmaları olduğunu ve silah ve cephane yardımıyla bulunduğunu ifade etmiştir. Kâmil Bey, Meclis açıldıktan sonra Ankara'nın emirlerini dinlediğini, Ankara Hükümetine muhalif bir kimse olmadığından adı geçen cemiyet ile ilişkisinin olamayacağını beyan etmiştir.⁹²

Emin Efendi ise İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadesinin altında bulunan imzanın kendisine ait olduğunu ancak ifadenin baştan aşağıya yanlış olduğunu söylemiştir. Emin Efendi, kendisinin ifadesinin alınmasından bir gün önce Sinan Efendi'nin ifade verdiğini, ifade sonrasında Sinan Efendi'nin fotinleri elinde ağlayarak geldiğini ve kendisini dövdüklerini söylediğini, ertesi gün süngülü askerlerle birlikte kendisini ifadeye götürmeleri üzerine çok korktuğunu, sorulan sorulara karşı bildiklerini anlatmasına rağmen mahkeme heyetinin kabul etmediğini ve korkudan ifadesini değiştirmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Emin Efendi, Sami Bey'den İsmail Hami'ye getirdiği mektupta polis vesikasının çıkmadığını, Hami Bey'in vapurda teslim aldığı paketin cemiyetin evrak-ı muzırması değil kendisine ait para olduğunu, heyete durumu anlatmasına rağmen kabul etmediklerini ve korkudan evet, evrak-ı muzırmasıdır, demek zorunda kaldığını beyan etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya yapılacak suikast için verdiği ifade ile ilgili olarak ise Hami ve Sinan arasında geçen görüşmede Hami Bey'in Sinan'dan bir vesika aldığını kabul ettiğini ancak orada duyduğu ismin Mustafa Kemal Paşa değil Damat Ferit Paşa olduğunu söylemiştir. Ayrıca Anadolu

⁹¹ IM_T3_K045_D091-2_G021_0003

⁹² IM_T3_K045_D091-2_G021_0003-0004, 0029-0030.

Cemiyet'i'ne üye oldukları söylenen ve isimleri ifadelerde geçen şahısları tanıdığını ancak bir suikastın düzenleyicileri ve kışkırtıcıları olduklarını bilmediğini ifade etmiştir.⁹³ Mahkeme heyetinin,

“İstiklal Mahkemesince heyetin hiçbir ferd-i maznuna gayr-ı kanuni bir muamelede bulunmadıkları ve hususun esna-yı muhakemede hüsn-i muameleden başka bir hal göstermedikleri cümlenin malumu olmuştur. Sen bütün ifadatının bir tehdit neticesi olarak zapt olunduğunu söylemek istiyorsun. Halbuki evvelki ifadelerinle bu ifadelerin arasında tebdil edilmiş yeni bir lisanı kullanmaktan ve evvelki ifadelerine tahrif-i tevil ile teyit etmekten başka cereyan-ı vakaya ve mahkemeye mugayir bir fark göremiyoruz ve atiyen hakkınızda gelecek büyük bir tehlikeyi ve vahim bir cezayı nasıl oluyor da ufacak tehdide tercih ettiğinizi söylüyorsunuz ve buna ne dersiniz ve senin şahsına ne gibi ve kimler tarafından ne suretle bir tehdit vaki olmuştur? Söyleyiniz”

sözlerine karşılık ise sadece sözlü olarak tehdit edildiğini ifade etmiştir.⁹⁴ Mahkeme heyeti, Emin Efendi'nin tehdit iddiası üzerine diğer tutuklulara İstiklal Mahkemesinde ifade verdikleri sırada darp veya tehdit görüp görmediklerini sormuş, tutukluların hepsi böyle bir durumun yaşanmadığını belirtmiştir.⁹⁵

Cemiyet üyesi olmak iddiasıyla tutuklu bulunan Sinan Efendi ise İstiklal Mahkemesi'ndeki ifadelerini kabul etmiş ve birtakım eklemelerde bulunmuştur. İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Kuva-yı Milliye aleyhine yapılan tertibatı öğrendiğini, haber vermek üzere derhal İstanbul'dan ayrıldığını ve Sinop'a çıktığını, burada Mutasarrıf Zihni (Orhon) Bey'e durumu anlattığını daha sonra ise Cemil Cahit Bey'i bilgilendirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca İstanbul'da Anadolu'ya gizli bir şekilde gönderilmesi için kitap hazırlandığını ve bu kitabı da fırka komutanına teslim ettiğini belirtmiştir. İfadesinin alınmasından sonra Merzifon'a gidip cemiyet hakkında gizli malumat edinmek amacıyla kendisini serbest bıraktıklarını ve bu iş için çalışmaya başladığını söylemiştir. Yaptığı faaliyetler hakkında da bilgi veren Sinan Efendi, bir gün Merzifon'da iken İstanbul'dan Cemil isminde birinin geldiğini ve ipek getirdiğini söyleyerek kendisiyle görüşme talep ettiğini, Şerif Otel'i'nde şahısla görüştüğünü ve kendisine Ferit Paşa'nın, Zeynelabidin Efendi'nin, Sami ve Hami Beylerin selamları olduğunu söylediğini ifade etmiştir. Cemil Bey'in kendisinden bölge hakkında bilgi istemesi üzerine biraz zaman istediğini, ardından kaymakamı durumdan haberdar ettiğini; muhalif partinin toplantısı olduğunu söyleyerek

⁹³ IM_T3_K045_D091-2_G021_0006-0009.

⁹⁴ IM_T3_K045_D091-2_G021_0010.

⁹⁵ IM_T3_K045_D091-2_G021_0029.

Jandarma Komutanı Ziya Bey'in bulunduğu bir ortama götürdüğünü; burada Cemil Efendi'nin daha önce Bozkır hadisesi için çalıştığını ve İstanbul'dan para getirdiğini söylemesi üzerine casus olduğunun anlaşıldığını ve tutuklandığını; şahsın sorgusuna Cemil Cahit Bey'in de katıldığını ve üzerinden Ankara ile ilgili bazı belgelerin çıktığını ifade etmiştir. Son olarak ise kendisinin Zile hadisesinde Kuva-yı Milliye ile birlikte çalıştığını, Ankara aleyhindeki faaliyetleri önleme amacıyla ihbarda bulunduğunu ve İstiklal Mahkemesinde ifadesi alınırken herhangi bir baskı görmediğini ifade etmiştir.⁹⁶

Mahkeme heyeti daha sonra diğer tutuklu şahısların ifadelerini almış ve kendileri hakkındaki iddiaları okumuştur. Ancak tutuklulardan hiçbiri, cemiyet üyesi olduklarını ve Hami Bey'e sadakat vesikası verdiklerini kabul etmemişlerdir. Daha sonra çelişen ifadeler doğrultusunda yüzleştirmeler yapılmıştır. Burada Sinan Efendi, İstiklal Mahkemesinde ifade verirken darp görmediğini söyleyerek Emin Efendi'yi yalanlamış ancak Emin Efendi iddialarının doğru olduğunu beyan etmiştir.⁹⁷ Kâmil Bey ise Sinan Efendi'yi suçlayarak, ifadeleri doğrultusunda Sinan Efendi'nin İstanbul'da bir teşkilat içerisinde yer almaya çalıştığının anlaşıldığını ancak kendisine bir makam verilmemesi üzerine Anadolu'ya dönmek zorunda kaldığını, burada İstanbul'daki işlerinin ortaya çıkmaması için erken davranarak cemiyeti ihbar ettiğini belirtmiştir. Kâmil Bey'e göre Sinan Efendi ihbarının altını doldurabilmek adına Merzifon ve çevresindeki, kendisi dahil, birçok kişiyi suçlayarak, memleketin en ziyade can damarı mesabesinde olan eşhasa karşı suikast tertibatı olduğunu ortaya çıkararak, *"kendi fikrimce vatanperverlik daiyesinde bulunmak istiyor, böylece kendisini temize çıkarmayı amaçlıyor"* demiştir.⁹⁸ Sinan Efendi ise İstanbul'a Hami Beyle birlikte memlekete hizmet etme düşüncesiyle gittiğini ancak tertibatı gördükten sonra Anadolu'ya gelerek yetkili kişilere malumat verdiğini ifade etmiştir.

Amasya Divan-ı Harbi Örfi'de görülen yargılamalar 27 Temmuz 1921 tarihine kadar devam etmiş ve Kaymakam Ahmet Nadir Bey başkanlığındaki heyet tarafından aynı gün tutuklular ile ilgili kararlar açıklanmıştır. Buna göre, Havza Müdde-i Umumisi Kâmil Bey 32 ay, Emin Efendi 40 ay, Sinan Efendi 12 ay, Hazinesardâr Nuri Efendi ise 36 ay hapis cezasına çarptırılmışlardır. Mahkeme heyeti gıyaben yargıladığı İsmail Hami ve Sami Beylere de 10'ar sene kalebentlik cezası vermiştir.⁹⁹ Anadolu Cemiyeti'yle ilgili son karar ise 1925

⁹⁶ IM_T3_K045_D091-2_G021_0023-0025.

⁹⁷ IM_T3_K045_D091-2_G021_0030.

⁹⁸ IM_T3_K045_D091-2_G021_0033.

⁹⁹ IM_T3_K045_D091-2_G021_0057-0058.

yılında İsmail Hami Bey'in yargılandığı Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından verilmiştir. Mahkeme heyeti yaptığı soruşturmanın ardından İsmail Hami Bey'e *"Sizin hakkınızda yalnız Sinan Bey'in ifadesi değil, Emin Efendi'nin, Kâmil Efendi'nin ve daha birçok kimselerin ifadeleri vardır. Bilahare Tarikat-i Salahiye'de muttali olduğumuz bazı safhalarda Anadolu Cemiyeti'ne temas ettiğinize fakat atiyi dahi düşünerek iznizi göstermediğinize kanaat basıl olmuştur"* demiştir. Ayrıca kardeşinin de memleket aleyhinde çalıştığını, kendisinin memleketi bırakıp kaçarak Avrupa'da hayat geçirdiğini ve sükûnet görmesi üzerine geri geldiğini söylemiştir. Son olarak *"Biz inkılabın yüksek ideali nokta-i nazarından muhakeme yapıp seni itham edecek sebepler araştırmak cibetine gitmeyerek belki memlekete atiyen faydalı bir uzuv olabileceğinizi düşündük"* diyerek, 8 Eylül 1925 tarihinde, af kanununu da nazar-ı dikkate alarak beraatine karar vermiştir.¹⁰⁰

Sonuç

Bu çalışmada Büyük Millet Meclisi aleyhinde gizli bir cemiyet teşkil etmek teşebbüsünde bulunmak sebebiyle cemiyete üye olanların veya yardım edenlerin Divan-ı Harbi Örfi'de ve İstiklal Mahkemelerinde görülen yargılamaları incelenmiştir. Bu yargılamalarda elde edilen sonuçlara göre Anadolu Cemiyet-i Fesâdiyesi olarak adlandırılan cemiyetin en önemli özelliği henüz kuruluş aşamasında iken ortaya çıkartılması olmuştur. Cemiyetin kurucusu Mustafa Sabri Efendi olarak gözükmesine rağmen teşkilatlanma çalışmasını Sami Bey'in yaptığı anlaşılmaktadır. Yargılama sırasında verilen ifadelere göre Sami Bey, Anadolu'da teşkilatlanmak amacıyla kardeşi İsmail Hami Bey'i kullanmıştır. İsmail Hami Bey, Sivas Kongresi'nden sonra memleketi Merzifon'a gelerek cemiyetin neler yapabileceği konusunda pek çok kişiyle görüşmüş ve onları cemiyete üye yaptırarak gizli faaliyetlerine başlamak istemişlerdir. Nitekim Havza Müddei-i Umumisi Kâmil Bey, emekli Mülazım Mehmet Emin, Merzifon'da oturan Sinan ve bölgede ikamet eden önemli kişileri yanına çekmeyi başarmıştır. Mahkeme tutanaklarından Anadolu'da bulunan cemiyet üyelerinin İstanbul'la sürekli bir iletişim halinde oldukları anlaşılmıştır. Anadolu Cemiyeti üyelerinin haberleşme evraklarını ayakkabı taban ve topuklarında veya şemsiye ve baston saplarında taşıyarak İstanbul'a gönderdikleri ve bu yolla iletişimin sağlandığı görülmüştür.

Cemiyetin en önemli amacı bir an önce Tevfik Paşa kabinesini devirerek Konyalı Zeynelabidin riyasetinde bir kabine oluşturmak ve Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'yi sona erdirmektir. Cemiyetin Bahçevan Köşkü'nde yaptığı içtimalardan Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenleme fikrinde de olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde kurulan zararlı cemiyetlerin geneline bakıldığında öncelikli amaçlarının Hürriyet ve İtilaf Fırkası etrafında küçük teşekküller

¹⁰⁰ IM_T3_K045_D091-1_G005_0022.

oluşturarak, Millî Mücadele’yi sona erdirmek olduğu görülmektedir. Yine benzer amaçlarla kurulan Anadolu Cemiyeti’nin çoğu zaman Anadolu Cemiyeti ile karıştırıldığı görülmüştür. Öncelikle Anadolu Cemiyeti henüz oluşum aşamasında iken bir ihbar neticesinde ortaya çıkarılmış ve muhtemel faaliyetleri engellenmiştir. M.M. grubunun hazırladığı istihbarat raporlarına bakıldığında her iki cemiyetin üyelerinin ve kurucularının farklı olduğu görülmektedir. Ancak iki cemiyetin de amacının Tefvîk Paşa kabinesini düşürerek iktidara gelmek olmasından dolayı söz konusu karışıklığın yaşandığı anlaşılmaktadır. Anadolu Cemiyeti 1921 yılında faaliyete geçmiş olmasına rağmen bu tarihte Anadolu Cemiyeti üyeleri Anadolu Cemiyet-i Fesâdiye davasında “*Büyük Millet Meclisi aleyhinde hafî bir cemiyet teşkilî teşebbüsünde bulunmak*” maddesinden Divan-ı Harbi Örfî ve İstiklal Mahkemelerinde yargılanmaktadırlar. Dolayısıyla kuruluş ve faaliyet dönemleri birbirinden farklılık göstermektedir.

Anadolu Cemiyeti davası 1921 yılı içerisinde Amasya Divan-ı Harbi Örfî’de yapılan yargılamalar neticesinde tamamlanmıştır. Ancak konunun 1925 yılında tekrar gündeme geldiği görülmektedir. Bunun nedeni ise davanın devam ettiği sırada yurtdışında bulunan İsmail Hamî Bey’in ülkeye tekrar dönmesinden sonra 1925 yılında Ankara İstiklal Mahkemesi’nde yargılanmasıdır. Asıl olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi aleyhinde *Mücadebe* isminde bir gazete çıkarması sebebiyle yargılanan İsmail Hamî Bey’e, Anadolu Cemiyeti’ne ilişkin faaliyetleri hakkında da sorular sorulmuştur. İsmail Hamî Bey, Anadolu Cemiyeti hakkındaki tüm iddiaları reddederken, mahkeme yapmış olduğu tahkikat sonucunda İsmail Hamî Bey’in Sivas Kongresine ait tüm evrakları teslim etmesi gerektiğine rağmen bu evrakları teslim etmediğini, İstanbul’a götürdüğünü ve Merzifon’da olduğu süre içerisinde Anadolu Cemiyetini kurma faaliyetinde bulunduğunu tespit etmiştir. Ayrıca İsmail Hamî Bey’in soruşturması sırasında bilgilerine başvuru Rauf ve Hüsrev Beylerin de kanaati, İsmail Hamî Bey’in Sivas Kongresi’nden sonra birtakım faaliyetlere karıştığı yönündedir. Ancak kendisinin Anadolu Cemiyeti’ne ilişkin faaliyetleri nedeniyle değil *Mücadebe* gazetesini yayınlama suçlamasıyla Ankara İstiklal Mahkemesi’nde bulunmasından dolayı mahkeme heyetinin, Anadolu Cemiyet-i Fesâdiyesi meselesi üzerinde çok durmak istemediği anlaşılmaktadır. Yargılama sırasında İsmail Hamî Bey’in aleyhinde olan ifadelerin ve bilgilerin önemli bir bölümünün kendisine sorulmamış olması bu kanaati doğurmaktadır. Ayrıca Anadolu Cemiyeti’ne ilişkin davanın 1921 yılında sonuçlandırılmış olması ve Millî Mücadele sonrasında aff-ı umumînin ilan edilmesi, mahkeme heyetinin tavrını etkileyen diğer nedenler olarak görülebilir.

Sonuç olarak, Anadolu Cemiyeti, Millî Mücadele ve Ankara Hükümeti karşısında tehlikeli bir hareket olarak belirmesine rağmen henüz teşekkül

halindeyken ortaya çıkartılmış ve karşılaşılabilecek muhtemel tehlikeler çok geçmeden bertaraf edilmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), Ankara

Kutu: 59, G: 33, B: 33001, 10 Eylül 1921.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ankara

Hariciye Nezâreti İstanbul Murabbaşlığı Evrakı (HR.İM), Dosya: 16, Gömlek: 89, Belge: 2, 3 Şubat 1339.

İradeler Dosya Usulü (İ..DUİT), Dosya: 50, Gömlek: 6, Belge: 1, 18 Teşrinievvel 1336/18 Ekim 1920.

Meclis-i Vükelâ (MV.), Dosya: 252, Gömlek: 131, Belge: 1, 13 Teşrinievvel 1336/13 Ekim 1920.

T.C. Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Ankara

Atatürk Özel Koleksiyonu-Ziraat Bankası'ndan Gelen Evrak (ATA_ZB)

ATASE, ATA_ZB, K: 13, G: 63, B: 2-5.

ATASE, ATA_ZB, K: 13, G: 63, B: 7, 31 Aralık 1919.

ATASE, ATA_ZB, K: 635, G: 191, B: 2, 24 Şubat 1921.

İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH), ATASE, İSH, K: 1178, G: 40, B: 1, 1921.

ATASE, İSH, K: 1481, G: 29, B: 1, 28 Ağustos 1921.

ATASE, İSH, K: 1481, G: 119, B: 1, 10 Ağustos 1921.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM)

İstiklal Mahkemesi (İM) Ankara İstiklal Mahkemesi (T3)

TBMM, IM_T3_K045_D091-1_G002_0006, 0025, 0026, 0030, 0035.

TBMM, IM_T3_K045_D091-1_G003_0011, 0013, 0014, 0015, 0016, 0017, 0021, 0022, 0023, 0024, 0028, 0030, 0031, 0032, 0033, 0034, 0035.

TBMM, IM_T3_K045_D091-1_G004_0004, 0005, 0006, 0007, 0008, 0009, 0019, 0034, 0035, 0037, 0041.

TBMM, IM_T3_K045_D091-1_G005_0003, 0022.

TBMM, IM_T3_K045_D091-1_G008_0006, 0007.

TBMM, IM_T3_K045_D091-1_G014_0001.

TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G019_0006.

TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G021_0001, 0003, 0004, 0005, 0006, 0007, 0008, 0009, 0010, 0021, 0023, 0024, 0025, 0029, 0030, 0033, 0057, 0058.

TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G031_0003, 0005, 0007, 0008, 0009, 0010, 0011, 0012, 0013, 0014, 0015, 0016, 0017, 0018, 0019, 0030, 0031, 0032, 0033, 0034, 0035, 0037, 0039, 0060.

TBMM, IM_T3_K045_D091-2_G033_0005, 0011, 0016.

TBMM, IM_T3_K046_D091-3_G035_0006.

TBMM, IM_T3_K046_D091-3_G036_0008, 0009.

Kitaplar, Makaleler, Tezler

(2003) *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Yay. Haz. Sami ÖNAL, Literatür Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.

(2015) *İstiklal Mahkemeleri*, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, Cilt I, Ankara.

(2015) *Sivas Kongresi Tutanakları*, Yay. Haz. Recep TORBALI, Sivas Vilayeti Kitaplığı, Sivas.

(2023) *Birinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1920-1922)*, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, Cilt VIII/I, Ankara

ATNUR İbrahim Ethem (2005) İcra Vekilleri Heyeti Kararlarıyla Türkiye'ye Girişi Yasaklanan Gazeteler (1923-1928), *Atatürk Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3, s. 25-40.

AYBAK YILDIZ Sebile (2024) *Millî Mücadele'ye Mubalif Bir Cemiyet: Tarikat-i Salahiye Cemiyeti ve Distolcular (1920 – 1925)*, Efe Akademi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

AYBARS Ergün (1975) *İstiklal Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, Birinci Baskı, Ankara.

CEVİZLİLER Erkan (2003) Sivas Kongresi Divan-ı Riyaset Kâtibi İsmail Hami (Dânişmend), *Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, s. 203-217.

CRİSS Nur Bilge (2007) *İşgal Altında İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul.

HALICI Şaduman (2021) *Mütareke Dönemi'nin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, Cumhuriyet Kitapları, I. Baskı, İstanbul.

- ÖZER İsmail (2020) Mütareke Döneminde Faaliyet Gösteren Kuva-yı Milliye'ye Muhalif İngilizlere Muhib Cemiyetlerden İlâ-yı Vatan Cemiyeti, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 29.
- ÖZKAN Asaf (2007) Millî Mücadele'nin Sonlarına Doğru İşbirlikçi İki Örgüt: Anadolu-lular Cemiyeti ve Anadolu-Osmanlı İhtilal Komitesi, *Atatürk Dergisi*, Cilt 5, Sayı 4.
- ŞİMŞİR Bilal N. (1996) *Bizim Diplomatlar*, I. Baskı, Ankara, Bilgi Yayınlar.
- TUNAYA Tarık Zafer (1986) *Türkiye'de Siyasi Partiler Mütareke Dönemi*, Cilt II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- TÜRKER Deniz (2016) *Ottoman Victoriana: Nineteenth-Century Sultans and the Making of a Palace, 1795-1909*, Doctoral Dissertation, Harvard University, Graduate School of Arts & Sciences, Cambridge.
- TÜRKMEN Abdurrahman (2015) *İsmail Hami Danişmend Hayatı, Eserleri, Fikirleri, Mücadelesi ve Eleştiriler*, Kanes Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

Sürelî Yayınlar

Vakit

Takvim-i Vekayi

Hakimiyet-i Milliye

Tanin

Cumhuriyet